أم الفحم

مسار للتنزه

אום אל־פחם מסלול סיור

صالة العرض للفنون أم الفحم
הגלריה לאמנות אום אל־פחם
Umm el-Fahem Art Gallery

صالة العرض للفنون أم الفحم
جمعية الصبار
مدير الصالة: سعيد أبو شقرة

الأمناء: محمد رباح، عامي شطاينتس

حديقة الخلايل: محمد علي ذياب، يواب ميئيري، هانس پالده

زقاق المحاميد: عدنان محاميد، بيلها اهروني، رڤيطال بار–شاي، بيلو سايمون فاينارو

عقد الاغبارية: موطي شيوبتس، سلمان مولا، آييليت كرمون

البلدية: رياض امين، شلوميت باومن

بيدر المحاجنة: معيان شليف، فريد ابو شقرة، روعي فابيان، نمرود امادو

عين ابراهيم: سنان عبدالقادر، طاقم طلاب جامعة تل ابيب

سوق الميدان: صباح اغبارية، ياسمين ايتامري، يسرائيل ربينوڤيتش، داڤيد چوچنهايم

أبو كاظم: اڤنير زينجر، عدي نوي، زيڤيا

اسكندر: يوسف جبارين، ڤرديت تسور نمال، مرڤت عيسى، عيزري طيرزي

مسار للتنزه: عبد بدران، يائير اينجيل، عينبر امادو

تصميم وإنتاج: شريف واكد
تصوير: صالة العرض للفنون أم الفحم
تصوير جوي: نشيونل فوتوچرافيك
الترجمة الإنكليزية: ميخال شتكاي
الترجمة العربية: انطوان شلحت
مراجعة علمية: د. مصطفى كبها

بدعم من:
مجلس بايس للثقافة والفنون

הגלריה לאמנות אום אל־פחם
עמותת אל־סבאר
מנהל הגלריה: סעיד אבו שקרה

אוצרים: מוחמד רבאח, עמי שטייניץ

חצר אל־ח׳לאיל: מוחמד עלי דיאב, יואב מאירי, הנס פלדה

סמטת מחאמיד: עדנאן מחאמיד, בלהה אהרוני, רויטל בר־שי, בלו סיימון פיינרו

עקד אג׳באריה: מוטי שיוביץ, סלמן מולא, איילת כרמון

עירייה: ריאד אמין, שלומית באומן

בידר אל־מחאג׳נה: מעיין שלף, פריד אבו שקרה, רועי פביאן, נמרוד אמדו

עין אבראהים: סנאן עבדאלקאדר, סדנת סטודנטים אוניברסיטת תל־אביב

שוק אל־מידן: סבאח אג׳באריה, יסמין אתמרי, ישראל רבינוביץ, דוד גוגנהיים

אבו כאזם: אבנר זינגר, עדי נוי, זיויה

אסכנדר: יוסף ג׳בארין, ורדית צור נמל, מרוות עיסא, עזרי טרזי

מסלול סיור: עבד בדראן, יאיר אנגל, ענבר אמדו

עיצוב והפקה: שריף ואכד
תצלומים: הגלריה לאמנות אום אל־פחם
תצלום אויר: נשיונל פוטוגרפיק
תרגום אנגלית: מיכל שתקאי
תרגום ערבית: אנטון שלחת
עריכה מדעית: ד״ר מוסטאפא כבהא

בסיוע:
מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

أم الفحم

مسار للتنزه

אום אל־פחם מסלול סיור

أم الفحم: الماضي، الحاضر، المستقبل

سعيد أبو شقرة

وصل سكان أم الفحم الأوائل إلى البلدة قبل مئات السنوات. وقد سكنوا فوق التلال المرتفعة وفي الأودية وعلى ضفاف الوادي المشجرة.

قد قطع السكان أشجار الأحراج الطبيعية من أجل أن يصبح لديهم مصدر دخل. وأعدّوا من الأشجار فحمًا فاخرًا استعملوه في حياتهم اليومية وأصبح فرعًا اقتصاديًا مركزيًا، بل وحتى أكسب البلدة اسمها: أم الفحم.

تطورت في البلدة ثقافة متنوعة على مرّ سنواتها. فقد نمت الزراعة ومعها نشأت ثقافة وتقاليد. وأصبحت أم الفحم مركز المجتمع العربي في المثلث الشمالي.

شكلت أربع حمائل النواة الأولى لسكان المكان. ومنها تفرعت حمولات كبيرة نسجت علاقات وثيقة بين أبنائها، حتى طمست الفوارق وأصبح سكان أم الفحم عائلة واحدة كبيرة.

ربطت المنطقة القديمة بين أربعة أرباع المكان، كما ربطت بين الحمولات الأربع التي تقطنها. وكانت فيها بيوت عتيقة، مبان حجرية، بيوت من قشّ وطين. وقد تمّ بناؤها داخل الأحراج والكروم، بين أشجار التين والرمان ونخبة من أشجار الفواكه المختلفة. وجلبت الينابيع الكثيرة المياه من أعالي التلال إلى الجداول والبساتين.

دارت الحياة في القرية من خلال الصلة الوثيقة بين الإنسان وبيئته. وزوّدت الأرض الرزق وردّ الإنسان عليها بحب واحترام. ودافع السكان عن أرضهم وحافظوا عليها، كما يحافظون على بؤبؤ العين.

تشهد البلدة منذ عشرات السنوات اتساعًا بوتائر سريعة.

غير أن التكاثر الطبيعي، من جهة وانعدام التخطيط، من جهة ثانية، أدّيا إلى مشكلة في أم الفحم. وفي غياب

אום אל־פחם: עבר, הווה, עתיד

סעיד אבו שקרה

תושביו הראשונים של היישוב אום אל־פחם הגיעו אליו לפני מאות שנים. הם השתכנו על גבעותיו הנישאות, בוואדיות ובערוצי הנחל המיוערים.

את עצי האורן והחורש הטבעי גדעו התושבים כדי לייצר לעצמם מקור פרנסה. מן העצים הכינו פחם משובח, אשר שימש אותם בחיי היומיום, הפך לענף כלכלי מרכזי ואף הקנה ליישוב את שמו: אום אל־פחם.

תרבות ענפה התפתחה ביישוב לאורך שנותיו. החקלאות טופחה ועמה נוצרו תרבות ומסורת. אום אל־פחם הפך למוקד היישוב הערבי באזור המשולש הצפוני.

ארבע משפחות היוו את הגרעין הראשון למתיישבי המקום. מהן הסתעפו חמולות גדולות שרקמו קשרי גומלין הדוקים בין בניהן, עד שההבדלים היטשטשו ותושבי אום אל־פחם היו למשפחה אחת גדולה.

השטח העתיק חיבר את ארבעת רבעיו של המקום, כמו שחיבר את ארבע החמולות המאכלסות אותו. היו בו בתים עתיקים, בניינים מאבן, בתי קש וחימר. הם נבנו בתוך מטעי עצים, כרמים, בין עצי תאנה ורימון ומבחר עצי פרי שונים. מעיינות רבים הזרימו את המים ממרומי הגבעות אל תוך הנחלים והבוסתנים.

החיים בכפר התנהלו מתוך קשר הדוק בין האדם לסביבתו. האדמה סיפקה פרנסה והאדם השיב לה באהבה וכבוד. התושבים הגנו על אדמתם, שמרו עליה מכל משמר.

זה עשרות שנים שהיישוב נתון בהתרחבות מואצת.

הריבוי הטבעי מצד אחד, והיעדר תכנון מצד שני, יצרו בעיה באום אל־פחם. ללא פתרונות לזוגות הצעירים, המבקשים לבנות את ביתם במקום, נוצר

حلول للأزواج الشابة، الذين يرغبون في بناء بيتهم في المكان، نشأت فوضى سكنية. وقد خرمت الصلة الشخصية بين المواطن وأرضه، واخترق التوازن الحسّاس، الذي ساد بشكل تقليدي طوال السنوات بين الإنسان وبيئته. عمليًا أخلت البلدة التاريخية مكانها لبلدة جديدة، ولدت مرة أخرى. واضطر الواقع الجديد وغير المعروف السكان إلى أن يحاربوا من أجل وجودهم وهويتهم ورزقهم.

أقيمت صالة عرض الفنون في أم الفحم وتطورت من خلال الوعي بالواقع الاجتماعي والثقافي الذي نشأ في المكان. وبدأت الصالة تعمل من خلال المنظومة ولأجلها. والصلة مع المجتمع والإنسان والبلدة توطدت بمرور الوقت. واستوجب الالتزام بالتاريخ القديم والتقاليد المتعددة السنوات، التي بقي الشيء القليل منها فقط، تخطيطًا وعملاً خاصين. ووضعت الصالة نصب عينيها هدف جمع معلومات عن تاريخ المكان والاهتمام بتوثيق وحفظ التراث العريق.

وبرز داخل هذا الاستعداد المتجدّد تداخل شخصيات ثقافية وأكاديمية، ترعرعت في المكان وعرفت مركباته، التي تغيرت أجزاء منها على مرّ السنوات، كما ذكر في سياق سابق.

مشروع تصميم البيئة لعامي شطاينيتس ومحمد رباح يواصل عملية التفكير التي بدأت في العام ٢٠٠٣، في المعرض الذي جمعه درورا ديكل وآفي إيفرغان، «في البيت». في هذا الإطار استضاف السكان من أم الفحم فنانين من أرجاء البلاد في بيتهم. وحوّل الفنانون غرف البيت المضيف إلى فضاءات عرض بديلة. وقد نجح المشروع، وأصبح بؤرة جذب للعديد من المشاهدين، حتى أنّ السكان المحليين أبدوا اهتمامًا به. والانطباع الكبير الذي خلفه بين السكان المختلفين

כאוס התיישבותי. הקשר האישי שבין התושב לאדמתו נפרם; האיזון העדין, ששרר באופן מסורתי לאורך שנים, בין האדם לסביבתו – הופר.

למעשה, היישוב ההיסטורי פינה את מקומו ליישוב חדש, שנולד שנית. המציאות החדשה והבלתי מוכרת אילצה את התושבים להילחם על קיומם, על זהותם ופרנסתם.

הגלריה לאמנות באום אל-פחם קמה והתפתחה תוך מודעות למציאות החברתית והתרבותית שנוצרה במקום. הגלריה החלה לפעול מתוך המערכת ולמענה. הקשר עם הקהילה, האדם והיישוב הלך והתהדק עם הזמן. המחויבות להיסטוריה העתיקה ולמסורת ארוכת השנים, שרק מעט נותר ממנה, הצריכו תכנון ועשייה מיוחדים. הגלריה שמה לעצמה למטרה לאסוף מידע על תולדות המקום, לדאוג לתיעוד ולשימור של המורשת המפוארת.

בתוך ההיערכות המחודשת הזו ניכרת מעורבותם של אנשי תרבות ואקדמיה, אשר צמחו במקום והכירו את מרכיביו, שכאמור, השתנו בחלקם במהלך השנים.

פרויקט עיצוב הסביבה של עמי שטייניץ ומוחמד רבאח ממשיך את תהליך החשיבה שהחל בשנת 2003, בתערוכה שאצרו דרורה דקל ואבי איפרגן, "בבית". במסגרת זו אירחו התושבים מאום אל-פחם אמנים מרחבי הארץ בביתם. האמנים הפכו את חדרי הבית המארח לחללי תצוגה אלטרנטיביים. הפרויקט עלה יפה, הפך למוקד משיכה להמון צופים ואף התושבים המקומיים גילו בו עניין. הרושם הגדול שהותיר בקרב הקהלים השונים הוליד רעיונות נוספים, שעיקרם העמקת המעורבות של אנשי היישוב בנושאי תכנון וסביבה. הכוונה

ولد أفكارًا إضافية في صلبها تعميق تداخل سكان البلدة في مواضيع التخطيط والبيئة. والقصد هو أن ينفذ إشراك المجتمع المحلي، سواء بالنسبة لعملية التخطيط أو في مرحلة اتخاذ القرارات، في كل ما يتعلق بالبيئة القريبة للسكان.

وقد انطلق عامي شطاينيتس ومحمد رباح مع المشروع الحالي. واختارا عشر نقاط مفترق هامة داخل البلدة، تتطلب تحسينًا. ودعا عامي ومحمد إلى تداخل السكان في برامج التغيير التي بلوراها.

أخذت صالة العرض في أم الفحم على عاتقها مسؤولية مرافقة المشروع. وكمدير للصالة فقد تابعت أجزاء كبيرة من عملية تطبيقه. وكنت متداخلاً على وجه الخصوص في مراحل التخبّط والتخطيط.

اختار عامي ومحمد طريقًا ناجحة، فقد طوّرا حوارًا مع أفراد المجتمع المحلي ومندوبي السكان في نقطة العمل، وعبدوا طريقًا لصلة مباشرة دون وسيط.

مراحل التخطيط والتنفيذ عرضت على المحليين. وعقدت لقاءات مسبقة مع الفنانين والمهندسين الذين عملوا في الموضوع. كما أقيمت مداولات مع سكان المنطقة ومندوبي البلدية طوال الوقت. وقد عرضت مراحل التخطيط والعمل في المعرض. وكل هذه الأمور تثير الاحترام والاهتمام.

عشر خطط لتطوير عشر نقاط مركزية في البلدة تنتظر حاليًا الميزانية من أجل التنفيذ، والموعودة من مصادر مختلفة. ويأمل الفنانون والمهندسون والسكان أيضًا بتلقي المساعدة. وثمة الكثير من الحوافز في الجوّ، والجميع في الانتظار، لكن الميزانية لم تصل بعد.

رغم الميزانية الشحيحة تعمل في أم الفحم خمسة مسارات للمشي– «خمسة». وتجري مجموعات عديدة من المتنزهين وأصحاب الفضول على طول هذه المسارات جولات مشي في المدينة. وهكذا ينكشف

היא ששיתוף הקהילה המקומית יתבצע הן לגבי תהליך התכנון והן בשלב קבלת ההחלטות, בכל הנוגע לסביבתם הקרובה של התושבים.

עמי שטייניץ ומוחמד רבאח יצאו עם הפרויקט הנוכחי לדרך. הם בחרו בעשר נקודות צומת חשובות בתוך היישוב, שדרוש להן שיפור. עמי ומוחמד קראו למעורבות התושבים בתוכניות השינוי שגיבשו.

הגלריה באום אל-פחם לקחה על עצמה אחריות לליווי הפרויקט. כמנהל הגלריה עקבתי אחרי חלקים גדולים מתהליך מימושו. הייתי מעורב במיוחד בשלבי ההתלבטויות והתכנון.

עמי ומוחמד בחרו בדרך מוצלחת: הם פיתחו דיאלוג עם אנשי הקהילה המקומית ונציגי התושבים בנקודת העשייה, סללו דרך בלתי אמצעית לקשר ישיר.

שלבי התכנון והביצוע הוצגו בפני המקומיים. נערכו מפגשים מקדימים עם האמנים והאדריכלים שעסקו בנושא. דיונים עם תושבי המקום ונציגי העירייה התקיימו לאורך הדרך. שלבי התכנון והעשייה הוצגו בתערוכה. כל אלה מעוררים כבוד ועניין.

עשר תוכניות לפיתוח עשר נקודות מרכזיות ביישוב מצפות עתה לתקציב הביצוע, שהובטח ממקורות שונים. האמנים, האדריכלים והתושבים מקווים גם הם לסיוע. הרבה מוטיבציה יש באוויר, כולם בהמתנה, אך התקציב טרם הגיע.

למרות התקציב הדל פועל באום אל-פחם מסלול הליכה ותיור. קבוצות רבות של מטיילים וסקרנים מקיימים לאורכו סיורים רגליים בעיר. כך נחשף בפניהם יופיו של המקום, ששיאו במראה הנשקף

أمام ناظرهم جمال المكان، الذي يبلغ أوجه في المنظر المنعكس من قمم التلال التي تتوّج البلدة: مرج ابن عامر (يزراعيل) منبسط بكامل ألقه، ومناطق السلطة الوطنية الفلسطينية فيما وراء خط التماس تظهر على بعد أمتار معدودة من البلدة.

النشاط المبارك لعامي ومحمد يؤتي أكله ويستوجب استمرار التفكير والتنفيذ.

الطريق طويلة ومليئة بالتحديات ولا ينبغي التراجع.

وتتوجه صالة العرض وسكان المدينة بالشكر لعامي شطاينتس ومحمد رباح، اللذين يستحقان كل التقدير على الجهد الكبير والتفكير، وعلى الطريق والإصرار.

ومن إنجازهما المثير يتعالى النداء لمهنيين إضافيين أن يأتوا ويواصلوا طريقهما، من النقطة التي بلغها عامي ومحمد.

מפסגות הגבעות העוטרות את היישוב: עמק יזרעאל משתרע במלוא הדרו, שטחי הרשות הפלסטינית שמעבר לקו התפר נראים ממרחק מטרים ספורים מהיישוב.

פעילותם הברוכה של עמי ומוחמד מניבה תוצאות ומחייבת המשך חשיבה וביצוע.

הדרך מאתגרת וארוכה ואין להרפות.

תודת הגלריה ותושבי העיר לעמי שטיינץ ולמוחמד רבאח על המאמץ הגדול, על החשיבה, על הדרך והנחישות, הראויים לכל הערכה.

מהישגם המרשים עולה קריאה לאנשי מקצוע נוספים, שיבואו וימשיכו את דרכם, מהנקודה שאליה הגיעו עמי ומוחמד.

ام الفحم: مسار للتنزه

محمد رباح وعامي شطاينيتس

خلقت ظروف البناء، البيئة والحياة في ام الفحم حلبة لقاء خاصة بين المخطّط وغير المخطط وبين الخاص والعام.

يعود تطور المدينة الفلسطينية في إسرائيل لتطور القرى إلى نسيج مدني جديد.

تسبب انهيار الأسس البشرية، الاجتماعية والثقافية للمدينة العربية في العام ١٩٤٨ في ضياع الهوية والتعبير المدني للمجتمع الفلسطيني. يعود النمو المدني الجديد إلى الشق التاريخي، الظروف السياسية والفوارق التي حددتها دولة إسرائيل.

ينبع التطور المدني الحالي للمدينة الفلسطينية في إسرائيل من التمزق الناجم عن الشق التاريخي. أزاح هذا التطور بوصلة الهوية المدنية عن خطها إلى كينونة وتعريف المكان غير المخططين. إن جوهر هذا التطور نابع من احتياجات ناجمة عن ازدياد عدد السكان وبناء مستعجل. تُبعد هذه الظروف النقاش النظري للهوية والثقافة المدنية عن جوهرها.

يعبر التطور المدني لأم الفحم عن الحقائق الحياتية لنمو مدينة عربية في إسرائيل. تطورت ام الفحم من قرية قريبة من مدن نابلس، جنين، الناصرة وحيفا إلى مدينة تخدم البلدات العربية في وادي عارة.

الانقطاع عن الضفة الغربية، انهيار المدن التقليدية، الانقطاع عن العالم العربي والنمو من قرية إلى مدينة، كل ذلك يعرّف مجرى التطور المدني الجديد.

تعبر الأسس المدنية المتكونة عن ثروة روحية لأزمنة تاريخية، كما أنها تمحوها. ويكمن في تطورها الغائب والمخفي.

تهدف عملية «تصميم البيئة» في ام الفحم إلى استكشاف القيم الحضارية، الاجتماعية والبيئية لهذه المدينة المتطورة. يهدف هذا الاستكشاف إلى توسيع

אום אל־פחם: מסלול סיור

מוחמד רבאח ועמי שטייניץ

תנאי הבנייה, הסביבה והחיים באום אל-פחם יוצרים זירה מיוחדת של מפגש בין הבלתי מתוכנן למתוכנן ובין הפרטי לציבורי.

התפתחות העיר הפלסטינית בישראל נובעת בעיקר מהתרכבות של ישובים כפריים אל מארג עירוני חדש. התפרקות העיר הערבית מיסודותיה האנושיים, החברתיים והתרבותיים בשנת 1948 גרמה לאיבוד הזהות והביטוי העירוניים של החברה הפלסטינית. הצמיחה העירונית החדשה נובעת מהשבר ההיסטורי, מהתנאים הפוליטיים והפערים שנקבעו על ידי מדינת ישראל.

ההתפתחות העירונית העכשווית של העיר הפלסטינית בישראל צומחת מהקרעים שיצר השבר ההיסטורי. התפתחות זו הסיטה את מצפן הזהות העירונית ממסלולה אל סוג בלתי מתוכנן של התהוות והגדרת מקום. עיקרה מוגדר על ידי צרכים הנובעים מצמיחת מספר התושבים וצורכי בנייה דחופים. תנאים אלה מסיטים מהמוקד את הדיון העיוני בנושאים של זהות ותרבות עירוניים.

ההתפתחות העירונית של אום אל-פחם מבטאת את המציאות הקיומית של צמיחת עיר ערבית בישראל. מישוב כפרי ששכן סמוך לערים שכם, ג׳נין, נצרת וחיפה התפתחה אום אל־פחם לעיר המשרתת את הישובים הערבים של ואדי עארה. הניתוק מהגדה המערבית, התפרקות הערים המסורתיות, הנתק מהעולם הערבי והצמיחה מישוב כפרי לישוב עירוני מגדירים את אורחות ההתפתחות האורבנית החדשה.

היסודות האורבניים המתהווים מבטאים ומוחקים את הנכסים הרוחניים של זמנים היסטוריים. צמיחתם מכילה בקרבה את הנעדר והנעלם. תהליך

آفاق الربط بين الماضي ومستقبل المدينة وإبراز ثروتها الحضارية والطبيعية. وقد دعت صالة العرض في ام الفحم لهذه الغاية مجموعة من المهندسين المعماريين، المصممين، الفنانين والسكان للتعامل مع قضايا محددة وشاملة لمدينة ام الفحم.

يخضع التطور الحالي للمدينة إلى احتياجات ومؤثرات تحدد ملامحها، ويواجه مسلك التمدن، مواد جديدة، تكاليف، تكنولوجيا، أنظمة قوانين وعولمة.

يهدف الفكر الفني «لتصميم البيئة» إلى تجسيد القيم الوجودية للمدينة عن طريق العمل الفعلي. يتطلب إبراز الثروة الحضارية الموجودة ظروفاً مختلفة لمناقشة التطور المدني.

تم اختيار عشر مجموعات في أماكن مختلفة من المدينة، في كل مجموعة عدد من بيوت السكن، المحلات التجارية والشوارع، وتم بمساعدة السكان وضع إمكانيات لتصميم المكان هي بمثابة مرجعية لجميع السكان.

تندمج المجموعات العشر بأماكن مختلفة من المدينة بحيث تخلق مساراً لجولة في ام الفحم. يمر المسار بأماكن في المدينة تدمج خمسة أنواع من المعرفة هي: البيئة، المجتمع، الحضارة، الاقتصاد والتعليم. وينم المسار على خارطة المدينة عن تفكير نظري حول المكان.

"עיצוב סביבה" באום אל-פחם מבקש להתחקות אחר הערכים התרבותיים, החברתיים והסביבתיים של העיר המתפתחת. התחקות זו נועדה להרחיב את נתיבי השיח בין העבר לבין עתיד העיר ולהדגיש את נכסי התרבות והטבע האצורים בה. לצורך כך הזמינה גלריה אום אל-פחם קבוצה של אדריכלים, מעצבים, אמנים ותושבים לעסוק בשאלות נקודתיות ורחבות של העיר אום אל-פחם.

ההתפתחות העירונית העכשווית נתונה לצרכים ולהשפעות המגדירים את תצורתה. חומרים חדשים, עלויות, טכנולוגיות, תקנות, חוקים והגלובליזציה נצבים על מפתן התהליך האורבני. השיח האמנותי של "עיצוב סביבה" נועד לבטא באמצעות עבודה מעשית את ערכי הקיימות של העיר. הדגשת נכסי התרבות הקיימים מעמידה תנאים אחרים לשיח ההתפתחות העירונית.

במקומות שונים בעיר נבחרו עשרה מקבצים. כל מקבץ מכיל קבוצה מצומצמת של בתי מגורים, בתי עסק, רחובות וריהוט רחוב. יחד עם התושבים גובשו אפשרויות מקומיות לעיצוב המקום. הרעיונות שגובשו מרכיבים מאגר השראה לכלל התושבים.

עשרת המקבצים נועדו להשתלב במקומות שונים בעיר באופן היוצר מסלול סיור באום אל-פחם. המסלול פוסע בין נכסי הקיימות של העיר באורח המשלב חמישה תחומי ידע: סביבה, חברה, תרבות, כלכלה וחינוך. המסלול מסמן על מפת העיר תוואי של חשיבה עיונית אודות המקום.

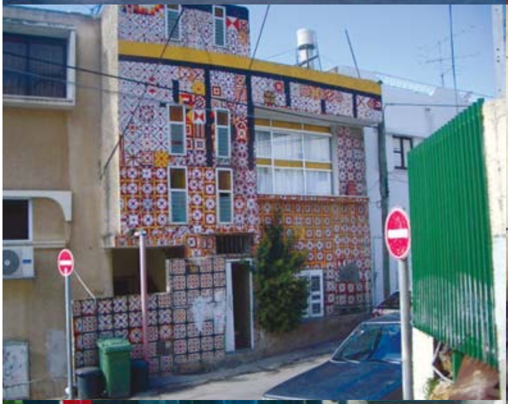

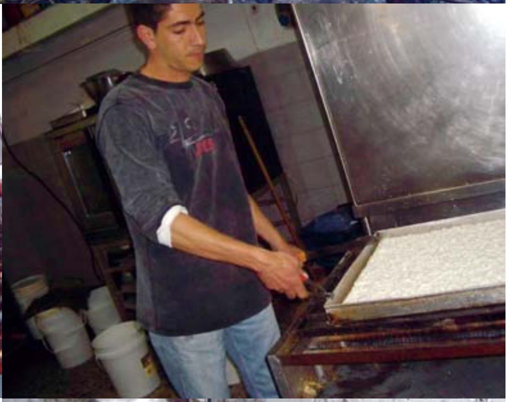

يبدأ مسار التنزه من **ساحة البابور**[1] الموجودة عند مفترق أم الفحم على شارع وادي عــارة.

إن اسم البابور مأخوذ من كلمة فرنسية تعني القوة البخارية. أقام هذه البناية حسن السعد في نهاية القرن التاسع عشر لتكون أول طاحونة قمح في المنطقة تعمل بمحرك. وأقام حسن السعد بالتزامن مع طاحونة ام الفحم طاحونتان في بلدة اللجون (طاحونة النويصر وطاحونة عين الحجة) حيث كيبوتس مجيدو اليوم، وطاحونة في بلدة قفين في شمال السامرة.

ويوجد في البناية اليوم مطعم البابور المشهور، وعملت في نفس البناية عصّارة للزيت باستخدام البغال ومياه من حي

מסלול הסיור מתחיל ב**רחבת אל-באבור**[1] בצומת אום אל-פחם אשר בכביש ואדי עארה. מקור השם אל-באבור במילה הצרפתית – מנוע. המקום נוסד על ידי חסן אל-סעד בסוף המאה התשע-עשרה כטחנת הקמח הראשונה באזור שפעלה בכוח מנוע. במקביל לטחנה באום אל-פחם הקים חסן אל-סעד שתי תחנות נוספות בלג'ון, קיבוץ מגידו דהיום, ובכפין שבצפון השומרון. כיום מארח הבניין את מסעדת אל-באבור המפורסמת. באותו מבנה, באמצעות כוח עבודה של פרדות, פעל בית בד שצרך מים ממעיין שכונת עין אבראהים שבמעלה ההר. השכונה ממוקמת בצד המערבי של כביש ואדי עארה, על צלע

ساحة البابور
רחבת אל-באבור
El-Baboor Square

1

عين ابراهيم في مطلع الجبل. ويقع هذا الحي على الجانب الغربي لشارع وادي عارة، على سفح جبل لأراضي منطقة الروحة – أي جبال منشية.

يقع البابور على الحد الفاصل بين جنوب وشمال سلسلة جبال الخطّاف والمسماة باللغة العبرية جبال أمير.

تجري مياه عين ابراهيم جنوبا لوادي عارة القريب من ام الفحم، أما مياه عين الدالية الموجودة على بعد مائتي متر شمالاً فتجري لوادي خشان ومنه لمرج بن عامر. وتنبع مياه عين ابراهيم طوال العام وفيها بركة لحفظ المياه وحولها حديقة عامة. ويمكن مشاهدة جنوب المدينة من مرتفع حي عين ابراهيم.

يبدأ مسار الخمسة كما ذكرنا من ساحة البابور باتجاه المركز القديم للمدينة عبر مدخلها الرئيسي والذي سُمي **الخانوق**[2]، في إشارة لطبيعة الطريق الضيقة جنوب شارع وادي عارة. وترتفع الطريق في مجرى الوادي إلى المركز القديم للبلدة.

لقد بدأ السكن في أم الفحم عند منحدرات جبل اسكندر وهو أعلى جبل

ההר של אדמות אל-רוחה – הרי מנשה.

אל-באבור מציין את קו פרשת המים בין דרום לצפון בשרשרת הרי אל-ח'טאף, אמיר בשמם העברי. מעיין עין אבראהים זורם דרומה אל נחל עירון המתחיל במורדות אום אל-פחם ואילו מעיין אדאליה הממוקם מאתיים מטר צפונה זורם בואדי ח'שאן אל עמק יזרעאל. מעיין עין אבראהים פעיל כל השנה, מכיל בריכת אגירה וסביבו גן ציבורי. ממעלה שכונת עין אבראהים ניתן לצפות דרומה אל מרכז העיר.

מסלול חמסה יוצא מרחבת אל-באבור ופונה אל מרכז העיר הישן בדרך הכניסה הראשית, **אל-ח'אנוק**[2] – הדרך הצרה – ביטוי לצורה הטופוגרפית של הדרך אשר מדרום לכביש ואדי עארה. הדרך מטפסת במעלה הואדי ומובילה אל מרכז היישוב העתיק. ראשית ההתיישבות באום אל-פחם התרחשה במורדות הר אסכנדר, ההר הגבוה באזור, 521 מ׳. האיזכור הראשון של אום אל-פחם מופיע בספרו של אל-מקריזי ״הדרך אודות

في المنطقة وارتفاعه ٥٢١ م. أول ذكر لأم الفحم جاء في كتاب المقريزي «السلوك في معرفة الملوك» حيث قال أنها كانت من البلدان التي أمر الظاهر بيبرس المملوكي بإقطاعها لجمال الدين أقوش النجيبي نائب سلطنة الشام.

وتكثر ينابيع المياه طوال العام عند جبل اسكندر بسبب ارتفاعه. واندثرت هذه الينابيع مع تأسيس أحياء لأربع عائلات هي: اغبارية، محاجنة، محاميد وجبارين. وهذا الشارع هو الطريق الرئيسي التاريخي وهو بمثابة محور تجارة وخدمات رئيسي لكل المدينة.

تحول طريق الدخول من وادي عارة إلى المركز القديم لأم الفحم إلى نواة لجعلها عاصمة قرى وادي عارة. ففي هذا الطريق يتركز الإنتاج، التجارة، الاقتصاد والخدمات العامة.

وهكذا فإن التطور الحالي هو استمرار للوظيفة التاريخية لهذا المفترق. وعندما نصل لاحقاً إلى نقطة رأس الهيش، في المرتفع الجنوبي للوادي سنتطرق لحقائق تاريخية وأثرية تدل على أهمية طريق

המלכים" המציין שאום אל־פחם נכללה בין היישובים אשר העניק הסולטן הממלוקי אל־דאהר ביברס לג'מאל אל־דין אקוש אל־נגיבי המשנה לסולטן סוריה רבתי.

בשל גובהו משופע הר אסכנדר במעיינות הנובעים במשך כל ימי השנה. המעיינות שימשו מקור לצמיחת שכונות שראשיתן התבסס על ארבע חמולות: אג'באריה, מחאג'נה, מחאמיד וג'בארין. זהו גם כביש הגישה הראשי ההיסטורי המשמש כציר מסחר ושרותים עיקרי לכלל העיר.

דרך הכניסה המובילה מואדי עארה למרכז העתיק של אום אל־פחם הופכת בשנים האחרונות לגרעין המטרופוליני של העיר ושל יישובי ואדי עארה. בו הולכים ומתרכזים חיי הייצור, המסחר, הכלכלה והשירותים הציבוריים. בכך ממשיך הפיתוח העכשווי את התפקיד ההיסטורי האופייני לצומת. כאשר נגיע בהמשך אל תצפית ראס אל־היש, הממוקמת במעלה הדרומי של הואדי,

3 النافورة
המזרקה
The Fountain

4 صالة العرض للفنون
הגלריה לאמנות
The Art Gallery

وادي عـــارة.

عندما ننظر من ساحة البابور نشاهد تطور نواة هذه المدينة الأم. نشاهد جيداً كيف تتطور أحياء المدينة على منحدرات الجبال باتجاه الوادي. كذلك نشاهد تطور التجارة والخدمات في منطقة المفترق. وفي الجهة الأخرى من الشارع توجد محطة الشرطة، الاطفائية وسوق الوادي.

توجد في الساحة التي يوجد فيها مطعم البابور أيضاً عصارة قديمة تضم مطعماً قروياً وحانوتا لمنتوجات العصارة، سوبر فارم وطريق تقود إلى مصانع للأثاث، معارض وعصارة حديثة.

نقطع الشارع ونتوجه إلى ميدان كبير، نتوجه من هذا الميدان إلى مركز المدينة عبر شارع المدينة. تتطور على هذا المحور حالياً تجارة المدينة. فقد أقيمت مراكز تجارية كبيرة وصغيرة على امتداده. يمكننا التوقف عن اليمين في مقهى سان رايز. وتوجد في الناحية الأخرى من الشارع **نـــافـــورة**[3] على شكل جرة قديمة، وقد نقشت عليها أسماء الله الحسنى التسعة والتسعين. أقام هذه النافورة مشاركون في مخيم تطوعي من أبناء المدينة. وعندها كشك يفتح في ساعات المساء لبيع القهوة والمشروبات الخفيفة. حيث يؤم الناس ساحة الحشيش الخضراء لقضاء الوقت والاستمتاع بخرير مياه النافورة.

נתייחס לעובדות היסטוריות ולממצאים ארכיאולוגיים המציינים את חשיבות דרך ואדי עארה.

במבט מרחבת אל-באבור ניתן להבחין בצמיחת הגרעין העירוני. רואים היטב כיצד שכונות העיר מתפתחות במורד ההרים אל כיוון הואדי. כמו כן רואים את צמיחת המסחר והשרותים באזור הצומת. בעברו השני של הכביש ממוקמים תחנת המשטרה, תחנת כיבוי אש ושוק אלואדי. בצד הרחבה, נוסף למסעדת אל-באבור, קיימים בית בד ישן עם מסעדה כפרית וחנות המפעל, סופר פארם ודרך המובילה למפעלי רהיטים, אולמות תצוגה ובית בד מודרני. חוצים את הכביש לכיוון אל-ח'אנוק ומתקדמים אל כיכר גדולה. מהכיכר אנו ממשיכים לכיוון מרכז העיר ברחוב אל-מדינה. בציר זה מתפתחים חיי המסחר העכשוויים של העיר. מרכזי קניות גדולים וקטנים קמים לאורכו. מצד ימין ניתן לעצור להפסקה בבית הקפה והמאפה סאן רייז. בצידו השני של הכביש ניצבת **מזרקה**[3] בצורת קנקן מים מסורתי. סביב בסיסו חרוטים תשעים ותשעה שמות אלוהים המופיעים בקוראן. המזרקה הוקמה על ידי משתתפי מחנה עבודה התנדבותי של תושבי העיר. בשעות הערב פתוח במקום קיוסק המגיש קפה וכיבוד קל. בשעות אלה נוהגים תושבים לבלות את שעות הפנאי ברחבת הדשא ולהנות מפכפוך מי המזרקה.

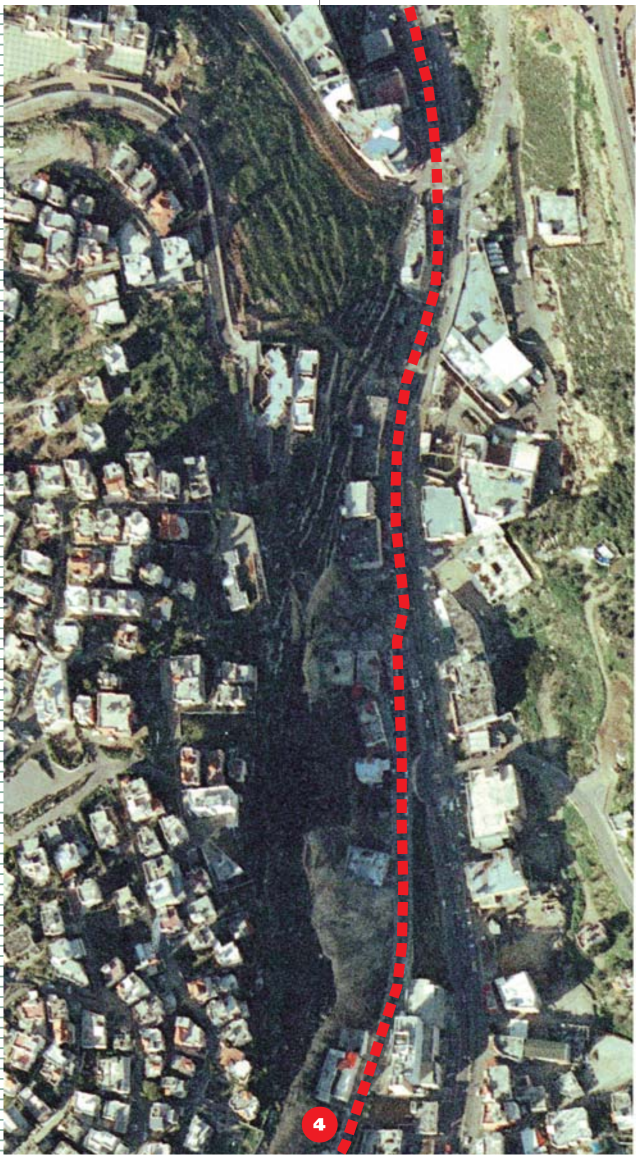

نرى على امتداد هذا الطريق تطور تجارة المدينة، محطة بنزين، كراجات، مجمعان تجاريان هما: المنار، وعبد اللطيف، حوانيت، مطبعة. ومطاعم: السرايا، المنقل، الطابون وغيرها، غسيل سيارات، شركة انترنت، محمص قهوة الباشا، عصير مركز ابو شقرة، وامتداد للحوانيت حتى مركز المدينة القديم.

نرى على الطريق ثلاثة ميادين تتوسطها نصب تذكارية للضحايا الثلاث الذين سقطوا بنيران الشرطة في مظاهرات أكتوبر من العام ألفين مع بدء انتفاضة الأقصى. ونقشت على هذه النصب آيات من القرآن. بعد أن نعبر الميدان الثاني نسير يميناً باتجاه **صالة العرض للفنون**[4].

בהמשך הדרך מבחינים בהתפתחות המסחרית של העיר. תחנת דלק, מוסכי שירות, שני קניונים: אל-מנאר ועבד אל-לטיף, חנויות, בית דפוס, מסעדות אל-סראיא, המנגל, הטאבון ועוד, רחיצת מכוניות, חברת אינטרנט, מפעל קליית קפה אל-באשא, סירוב אבו שקרה ורצף חנויות המגיע עד מרכז העיר הישן.

בדרך אנו פוגשים שלוש כיכרות תנועה שבמרכזן אנדרטאות לזכר שלושת הקורבנות שנפלו מאש המשטרה בהפגנות אוקטובר 2000 עם תחילת אינתיפאדת אל-אקצה. האנדרטאות מכילות קליגרפיה של פסוקים מהקוראן. לאחר הכיכר השניה פונים במעלה ימינה לכיוון **הגלריה לאמנות**[4].

يتم تشغيل صالة عرض الفنون بأم الفحم من قبل جمعية الصبار منذ العام ١٩٩٦. بادرت الصالة إلى مشروع تطوير البيئة الذي تم في إطاره تطوير مسار التنزه وهي: المجتمع، الثقافة، التعليم، البيئة والاقتصاد. تتم إقامة معارض مختلفة في الصالة ومعترف بها كإحدى الصالات الهامة للفن المعاصر في البلاد وكصالة تمثل الفن الفلسطيني في إسرائيل.

הגלריה לאמנות אום אל־פחם מופעלת על ידי עמותת אל־סבאר מאז שנת 1996. הגלריה היא גם היוזמת של פרויקט עיצוב סביבה שבמסגרתו פותח מסלול הסיור – חברה, תרבות, חינוך, סביבה, כלכלה. בגלריה מוצגות תערוכות מתחלפות בנושאים שונים והיא מוכרת כאחת הגלריות החשובות לאמנות עכשווית בארץ וכגלריה המייצגת אמנות פלסטינית בישראל.

نسير من عند الصالة في الطريق المرتفع حتى **مسجد عبد الله بن مسعود** [5] وهو على اسم أحد صحابة رسول الله صلى الله عليه وسلم. وهنا ندخل المنطقة المأهولة للأحياء السكنية حول المركز القديم للمدينة. نسير في الشارع على يسار المسجد حتى نصل ملعب كرة القدم – الباطن. تمر هذه الطريق بأربعة أحياء.

מהגלריה ממשיכים במעלה הדרך עד **מסגד עבד אללה אבן מסעוד**[5] על שם אחד הסחאבים – מלוויו של הנביא מוחמד עליו השלום. אנו נכנסים כעת אל האזור המיושב של שכונות המגורים אשר סביב מרכז העיר הישן. נעלה ברחוב שמשמאל למסגד ונמשיך ללכת עד מגרש הכדורגל אל-באטן. דרך זו גובלת בארבע

تسمى المنطقة من الصالة وحتى المسجد المرمّلة. أما الحي الذي على يمين الشارع بعد المسجد فيسمى حي الباطن حيث أن القمة التي بني عليها مستديرة على شكل بطن. ويوجد على يمين الطريق حي بيادر المحاجنة. ويوجد على يسار ملعب كرة القدم حي رأس الهيش ونحن متوجهون إليه، نتقدم غربا إلى **موقع رأس الـهـيـش** [6] فوق طريق وادي عارة وهي تشرف على جبال الكرمل والبحر الأبيض المتوسط.

يمكننا أن نشاهد من منطقة ملعب كرة القدم قمم تلال الروحة أي جبال منشه. نتجه من الطريق شمالا على امتداد الملعب حتى نصل إلى مفترق ثلاثة طرق، فنتجه يمينا حتى نصل المرصاد. جميع البنايات في هذه المنطقة جديدة وتدل على توسع المدينة من المركز القديم باتجاه وادي عـــارة.

كانت طريق وادي عارة طريقا معروفا للتجار يصل بين بلاد ما بين النهرين (العراق) ومصر. ويقع المرصاد على ارتفاع ٣٩٢ م عن سطح البحر ويُطل

שכונות. האזור מהגלריה ועד למסגד נקרא שכונת אל־מרמאלה. השכונה מימין לדרך לאחר המסגד נקראת שכונת אל־באטן – כינוי סלנג בערבית לצורת ה׳בטן׳ העגולה המיוחדת של הפסגה עליה היא בנויה. בשמאלה של הדרך נמצאת שכונת ביאדר אל־מחאג׳נה. משמאל למגרש הכדורגל נמצאת שכונת ראס אל־היש אליה מועדות פנינו. אנו מתקדמים מערבה אל **תצפית ראס אל־היש**[6] אשר מעל לדרך ואדי עארה הצופה אל הרי הכרמל והים התיכון. בפסגות גבעות אל־רוחה – הרי מנשה, ניתן להבחין כבר מאזור מגרש הכדורגל. פונים שמאלה וצועדים לאורך המגרש עד שמגיעים לצומת טי. פונים ימינה וממשיכים לכיוון התצפית. באזור זה כל הבניה היא חדשה ומציינת את התרחבות העיר מהמרכז הישן לכיוון ואדי עארה.

דרך ואדי עארה הייתה דרך סוחרים ידועה שחיברה את מסופוטמיה (עיראק של היום) למצרים. התצפית ממוקמת בגובה 392 מ׳ מעל פני הים ומביטה אל

على الطريق والمنطقة.

يمكن رؤية مرج بن عامر من رأس الهيش، وكذلك جبل تابور، تلال الروحة، جبال الكرمل، دالية الكرمل، جامعة حيفا، جبال منشه، وادي الملح والبحر الأبيض المتوسط.

يشكل وادي عارة حداً جيولوجيا. نحن الآن على جبل أمير المكون من صخور جيرية قاسية. ما زالت هناك بعض الآثار القديمة قرب الطريق، منها عصارة قديمة عملت من العصر البيزنطي وحتى العصر الإسلامي ويمكننا مشاهدة بعض آثارها عند زيارة عين الزيتونة.

تمت إبادة معظم أشجار الخروب التي كانت في المنطقة بسبب صناعة الفحم التي انتشرت والتي اقتبس منها اسم البلدة: أم الفحم. ويصنع الفحم بحرق قطع أشجار جزئياً حيث تتبخر المياه وتجف المادة العضوية، واستُخدم الفحم كمصدر الطاقة الوحيد النقي حتى العصر الحديث. كذلك كانت هذه المنطقة للرعي ومزروعات الحقل، حيث زرعوا في الشتاء الحنطة وفي الصيف الكرسنّة، الحمص،

הדרך ואל סביבתה. מראס אל־היש ניתן להביט אל עמק יזרעאל וסביבתו, הר תבור, גבעות אל־רוחה, הרי הכרמל, דליית אל־כרמל ואוניברסיטת חיפה, הרי מנשה, ואדי מילק והים התיכון.

ואדי עארה משמש כקו גבול גאולוגי. אנו נמצאים על הר אמיר העשוי סלע גיר קשה המכתיב נוף טירשוני. בסביבת הדרך שרדו מספר אתרי עתיקות. המפורסם בהם, בית בד עתיק שפעל מהתקופה הביזנטית ועד התקופה המוסלמית. שרידים ממנו ניתן לראות בביקור בשכונת עין אל־זיתונה.

עצי חרוב רבים שנמצאו בסביבה נכחדו כמעט כליל בגלל תעשית פחמים נפוצה אשר ממנה נגזר שם היישוב אום אל־פחם (אם הפחמים). הפחם, גזרי עץ שעברו שריפה חלקית המאיידת את המים ומייבשת את החומר האורגני, שימש מקור האנרגיה הנקי הבלעדי עד לעידן המודרני. כמו כן טופח האזור כאזור מרעה וגידולי שדה. בחורף זרעו חיטה ושעורה ובקיץ כרסנה (מספוא), חומוס

والسمسم. أما اليوم وبسبب قلة المياه فإن أكثر النباتات هي الزيتون واللوز وأحراش الصندوق القومي لاسرائيل (كيرن كيميت)، وبساتين قرب الينابيع مثل عين الزيتونة. وتم زرع نباتات قرب ينابيع المياه مثل الباذنجان، البندورة، الخيار، الملوخية، والبقدونس. أما أشجار البستان فهي: الحمضيات، الرمان، التين والسفرجل. كما أن المكان خدم السكان في الشتاء والربيع كمصدر لأكل النباتات البرية مثل العلت، الزعتر، ورق اللسينة واللوف.

أفرز تطور الأحياء حي عين ابراهيم الموجود على مرتفع شمالي الوادي. وتطور المحلات التجارية، الخدمات والترفيه. وتم تخطيط كل منحدرات الجبال حتى شارع وادي عارة للبناء.

يتبع سكان حي المحاجنة القريب من المرصاد عائلة محاجنة. ويسكن جزء منهم الحي قديما والجزء الآخر من نفس العائلة جاؤوا من قرية اللجون (اليوم كيبوتس مجيدو) لأم الفحم بعد حرب ١٩٤٨.

مقهى رأس الهيش: رغم أننا نوصي بالجلوس والرصد في مقهى راس الهيش في أي ساعة، فإن أجمل ساعة هي عند غروب الشمس حيث نشاهد البحر الأبيض المتوسط بألوان براقة حتى الأفق.

ويقدم المقهى القهوة التقليدية، الشاي بالميرمية، الساندويشات والأراغيل ويمكن لمن ليس لديه وقت طلب قهوة اسبريسو، أما القهوة التقليدية فتتطلب الوقت والسكينة.

וסומסום. כיום, עקב מחסור במים, עיקר הצומח הינם מטעי זיתים, שקד, יערות קק"ל ושאריות בוסתנים הנמצאים סמוך למעיינות כמו מעיין אל-זייתונה. ליד מקורות המים של המעיינות טופחו גידולים המתאימים למי המעיינות: חצילים, עגבניות, מלפפונים, מלוחייה, פטרוזיליה. עצים ייחודיים לבוסתן הם: הדר, רימון, תאנה, ספרג'ל. המקום שימש את התושבים בחורף ובאביב כמקור לצמחיית בר לאוכל כגון עולש, זעתר זוטה, לסינה, לוף.

התפתחות שכונות העיר באה לביטוי גם בשכונת עין אבראהים הנמצאת על הרכס בצידו הצפוני של הוואדי. ההתפתחות העירונית כוללת מקומות מסחר, שירותים ובילוי. כל מורדות ההרים היורדים עד לכביש ואדי עארה מתוכננים לבניה.

תושבי שכונת מחאג'נה הסמוכה לתצפית שייכים לחמולת מחאג'נה. חלקם מותיקי המקום וחלקם, בני אותה חמולה, פליטי כפר לג'ון (היום קיבוץ מגידו) שעקרו לאום אל-פחם במלחמת 1948.

קפה ראס אל-היש – למרות שכל שעה מומלצת לישיבה ולתצפית בבית הקפה ראס אל-היש השעה המיוחדת היא מועד שקיעת השמש בה מתגלה הים התיכון בצבעים זוהרים עד למרחקי האופק. בית הקפה מציע קפה מסורתי, תה עם מרווה, סנדוויצ'ים, וסוגי נרגילות שונים. מוגש גם קפה אספרסו לממהרים. קפה מסורתי דורש זמן ושלווה.

نتوجه من المرصاد جنوبا، نمر عن ورشة للرخام ونتجه **لميدان ابن سينا**[7]. نشاهد على طول الطريق عرش الدوالي في حدائق وشرفات المنازل الخاصة. وفي معظم الحدائق خليط من نباتات الزينة الحديثة والنباتات التقليدية لغرض الأكل مثل الليمون، التين، الرمان وأحواض نباتات البهارات والخضراوات (ملوخية مثلاً).

מהתצפית נפנה דרומה. נעבור על פני בית מלאכה לשיש ונמשיך לכוון **כיכר אבן סינא**[7]. לאורך הדרך נבחין בסוכות גפנים שבגינות ובמרפסות הבתים הפרטיים. רוב הגינות משלבות בין גינון מודרני לנוי ובין גינון מסורתי לצורכי מזון: לימון, תאנה, רימונים, ערוגות תבלינים וירקות לבישול (מלוח׳יה).

בבתים רבים ניתן להבחין במדרגות חיצוניות ובטקסטורות גדרות. בבתים מסוימים, כאן בצד שמאל של הכביש, ניתן להבחין בדיר כבשים קטן המשולב במשק הבית שבמרקם האורבני. מחלב הכבשים מייצרים גבינות, לבנה ומח׳יד׳ (רוויון). ממשיכים בדרך עד שמגיעים למפגש רחובות המכונה אבן סינא, צומת

نشاهد في كثير من البيوت الدرج الخارجي والجدران. في بعض المنازل مثل ذلك الذي على يسار الشارع نشاهد حظيرة للخراف كجزء في وحدة المنزل بالمدينة. ويصنع من الحليب الجبن، اللبنة والمخيض. نسير في الطريق حتى نصل تقاطع شوارع يسمى ابن سينا وهو مفترق يربط بين عدد من أحياء المدينة. وسمي الميدان على اسم المدرسة الابتدائية في المكان. وكانت المدرسة أول بناية في المنطقة وكانت فيها المدرسة الثانوية الوحيدة في المدينة.

ولُقبت في البداية الجُرُفْ (أي الحفرة) لأنها أقيمت في منطقة صخرية. وبعدها بدأ تشييد المنازل من اتجاه المركز القديم للمدينة. وتقع المدرسة اليوم على مفترق بين أحياء بيادر المحاجنة، الإسكان، المصّايات وراس الهيش.

بيادر – لقب لساحة كبيرة اعتاد سكان العائلة جمع المنتوجات الزراعية عليها وتصنيعها (القمح، الشعير، السمسم وغيره). وأخذ كل مزارع بعد التصنيع منتوجه لخزنه في بيته.

شيكون اسكان – هو الاسم الذي أعطي لأول حي بني في أواخر الستينات في المدينة خارج مناطق سكن العائلات الأربع، وخصص لكل السكان على أرض مستأجرة من دائرة أراضي اسرائيل.

سميت المدرسة ابن سينا في نهاية الثمانينات. وكانت ادارة البلدية قد قررت تسمية البنايات العامة والشوارع بعد تسلم

המקשרת בין כמה שכונות של העיר. שם הכיכר נקבע על פי שם בית הספר היסודי במקום. בית הספר, היה המבנה הראשון בסביבה ושירת בזמנו כבית הספר התיכון היחיד בעיר. הוא כונה בהתחלה ג'ורוף (חפירה), מפני שנחצב באיזור סלעי פתוח. בעקבותיו התחילו להיבנות בתי מגורים מכיוון מרכז העיר הישן. כיום עומד בית הספר בצומת בין השכונות ביאדר אל־מחאג'נה, שיכון, אל־מאסיאת וראס אל־היש.

ביאדר – כינוי לכיכר פתוחה בה נהגו תושבי החמולה לרכז ולעבד במשותף את כל התוצרת החקלאית (חיטה, שעורה, שומשום ועוד). בתום העיבוד העביר כל חקלאי את תוצרתו לאחסון בביתו.

שיכון – הוא שם שניתן לשכונה הראשונה בעיר שנבנתה בסוף שנות השישים מחוץ לתחום מגורי ארבעת החמולות עבור כלל התושבים על אדמה שנחכרה ממינהל מקרקעי ישראל.

השם אבן סינא הוענק לבית הספר בסוף שנות השמונים. המנהג להעניק שם למבני ציבור ולרחובות נקבע על ידי הנהלת העירייה לאחר עליית התנועה האיסלאמית לשלטון המקומי בשנת 1988. עד אותה שנה לא היו שמות לרחובות ובתי הספר צויינו באותיות. התנועה האיסלאמית החלה להעניק שמות על פי ההיסטוריה האיסלאמית, הפלסטינית והערבית.

الحركة الاسلامية المجلس البلدي في العام ١٩٨٨. حتى ذلك العام لم تكن أسماء للشوارع وعُرّفت المدارس بحروف. بدأت الحركة الاسلامية بإعطاء أسماء من التاريخ الاسلامي، العربي والفلسطيني.

ابن سينا ٩٨٠–١٠٣٧ م، هو طبيب، عالم وفيلسوف فارسي. ألف عشرات الكتب شملت مواضيع عدة وتناول الكثير منها الطب والفلسفة. وهو يعتبر أب الطب الحديث وأشهر عالم في الاسلام وأحد المشاهير على مر الأجيال والأماكن. واشهر كتبه: القانون في الطب، والشفاء.

في ميدان ابن سينا خليط من المحلات التجارية، والكثير منها تحمل اسم ابن سينا مثل: مطعم حمص ابن سينا، صيدلية، مخبز، بقالة، حانوت للأدوات الكهربائية، مقاهي، حلويات، فلافل، أدوات منزلية، أدوات مكتبية، صالونات حلاقة وغيرها.

حمص ابن سينا هو حمص على طريقة الجليل ويقدم مع الفول من ساعات الصباح وحتى الظهر. ويقدم الحمص كذلك مع هريسة بنادورة حارة، بصل ومكابيس. يسمح للزبائن جلب الأرغفة (كماج) من المخبز المجاور للمطعم. يقدم المطعم أرغفة عادية.

نتجه من الميدان في طريقنا بشارع الحوانيت حتى نصل حانوت عرابي على مدخل **حي بيادر المحاجنة**[8] ويمتاز هذا الحانوت بتسويق الخضار الطازجة ونباتات للأكل كان الناس يجمعونها من

אבן סינא, 980–1037, רופא, פילוסוף ומדען פרסי. מחברם של עשרות ספרים על מגוון נושאים רחב. רבים מאלה עסקו ברפואה ופילוסופיה. נחשב לאבי הרפואה המודרנית ולמדען המפורסם של האיסלאם ואחד המפורסמים ביותר בכל הזמנים והמקומות. חיבוריו המוכרים ביותר הם ספר 'הריפוי' ו'הקנון של הרפואה'.

כיכר אבן סינא מכילה מגוון גדול של בתי עסק. רבים מהם נושאים את השם אבן סינא: מסעדת חומוס אבן סינא, בית מרקחת, מאפיה, מינימרקט, חנות לדברי חשמל, בתי קפה, דברי מתיקה, פלאפל, כלי בית, כלי כתיבה, מספרות ועוד.

חומוס אבן סינא: חומוס משחתי בסגנון גלילי מוגש עם פול משעות הבוקר ועד לצהריים החומוס מוגש עם רוטב עגבניות חריף בצל חתוך וחמוצים. הלקוחות רשאים להביא פיתות (קמאג') מהמאפייה הסמוכה לחומוס אבן סינא. המסעדה מספקת רק פיתות רגילות.

מהכיכר נמשיך בדרכנו ברחוב החנויות עד חנות המכולת עראבי בפתחה של **שכונת ביאדר אל-מחאג'נה**[8]. מכולת עראבי מאופיינת בשיווק של ירקות טריים וצמחי מאכל שמקורם המסורתי בצמחי הבר שנהגו התושבים לאסוף בטבע: עולש, עלי רקפת, זעתר, עכובית ועוד. כמו כן ניתן למצוא בחנות לפי עונות, צמחי תבלין, מרפא

البر مثل: العلت، أوراق صابون الراعي، الزعتر، العكوب وغيرها. كذلك نجد في الحانوت نباتات البهارات حسب المواسم، نباتات طبية وعطرية طازجة ويابسة. كذلك يمكن شراء الزيت من الحانوت والزيتون الأخضر أو الزيتون المصنّع طوال العام.

نستمر من الحانوت في الطريق المرتفع. توجد عن اليمين حانوت «صح النوم» للأدوات الكهربائية. انتشرت كلمة صح النوم عند العرب في اسرائيل كاسم لمكان فقط في الثمانينات من القرن العشرين، وذلك بعد بث مسلسل كوميدي سوري شعبي باسم «صح النوم»، حيث أعطي الاسم في المسلسل لفندق في حي دمشق القديم.

ولم يتعارف على هذا الاسم كاسم مكان باللغة العربية، ولكن المسلسل الذي بث في السبعينات بمشاركة عمالقة الكوميديا العربية (دريد لحام – غوار وغيره) أعطى الكلمة صفة مكان ومعنى مجازي له صلة بالمكوث والنوم.

كانت هناك مشكلة للمحلات التجارية في الوسط العربي الفلسطيني في اسرائيل وليس فقط في أم الفحم، مشكلة معاناة اللغة العربية من شق بين الهوية وبين الاسم ومعناه. لقد أخذوا اسم صح النوم كتعبير عن مكان يجسد رسالة حول الهوية

ובושם טריים ומיובשים. בחנות אפשר גם להשיג שמן זית, זיתים טריים בעונתם, ומעובדים במשך כל השנה.

מחנות המכולת ממשיכים בדרך העולה. מצד ימין נמצאת חנות סחינום לדברי חשמל. המילה 'סח אל-נום' השתרשה בקרב הערבים בישראל כשם מקום רק בשנות השמונים של המאה ה-20. זאת בעקבות השידורים של סדרה קומית סורית פופולרית בשם 'סחינום'. בסדרת הטלוויזיה ניתן השם לבית מלון בקסבה בדמשק. מילה זו אינה נהוגה כשם מקום בשפה הערבית. אולם הסדרה אשר שודרה בשנות ה-70 בכיכובם של ענקי הקומדיה הערבית (דוריד לחאם, ג'ואר בסידרה ואחרים), הקנתה למילה את התואר של מקום מטאפורי הקשור ללינה ושהייה.

לבתי עסק ביישוב הערבי פלסטיני בישראל ולא רק באום אל-פחם, יש בעיה רצינית עם השפה הערבית השסועה בין זהות לבין שם ופירושו. הם אימצו את השם 'סחינום' כביטוי למקום הרומז ומבטא מסר אודות זהות תרבותית כפי שחוו אותה בסדרת הטלוויזיה.

הרחוב מתעקל מעט ימינה. נכנסים ללב שכונת מחאג'נה ועולים במעלה הרחוב עד הצומת. פונים ימינה ל**רחוב שוק מחאג'נה**[9].

הגענו אל הלב ההיסטורי של היישוב. הביאדר הוא המקום ממנו החלה ההתפתחות הכפרית והעירונית של חמולת אל-מחאג'נה. סביבו התפתחו סמטאות צרות ורחבות, חצרות פנימיות וחיצוניות, בתים עתיקים לצד חדשים.

רחוב שוק אל-מחאג'נה מצטיין בריכוז של חנויות פרחים, אוכל מהיר: שיפודים, פלאפל, פיצה, בית קליה, קפה וממתקים. חנות הספרים 'מכתבה בערבית' שימשה

الثقافية مثلما شاهدوها في المسلسل التلفزيوني.

ينعطف الشارع قليلا إلى اليمين، ندخل قلب حي المحاجنة، ونسير حيث يرتفع الشارع حتى المفترق ثم نتجه إلى اليمين **لشارع سوق المحاجنة**[9] وصلنا القلب التاريخي للمدينة. البيادر هو المكان الذي بدأ منه التطور القروي والمدني لحامولة المحاجنة، تطورت حولها أزقة وشوارع، ساحات داخلية وخارجية، منازل قديمة بجانب الحديثة.

يمتاز شارع سوق المحاجنة بكثرة حوانيت الورود، والأكل السريع مثل: المشاوي، فلافل، بيتسه، محمص، قهوة وحلويات. كانت حانوت الكتب بمثابة مجمع لكل الصحف والكتب حتى أن بدأ تسويق الصحف إلى البيوت وبدأ عصر الانترنت، وبالفعل فتح في أعقاب ذلك مقهى انترنت.

تطورت حوانيت الورود في المدينة من تقاليد زراعة نباتات البهارات والطب والعطر. كانت هذه النباتات تباع سابقاً في حوانيت الهدايا والخضار. ومع ارتفاع مستوى المعيشة تطورت حوانيت الورود التي تقدم بمناسبة الأعياد، للتزيين في الأفراح وعيادة المرضى. وتوجد بالقرب من حانوت الورود حانوت للعطور والمستحضرات الطبية والطبيعية.

يعد سوق المحاجنة أحد الشوارع التي تغص بالحياة في معظم ساعات اليوم وحتى ساعات المساء المتأخرة. تتفرع من

מוקד לכל עיתון וספר עד לתקופה בה החלו לשווק את העיתונים אל הבתים הפרטיים ותחילת עידן האינטרנט. בעקבות כך אכן נפתח בסמוך קפה אינטרנט.

חנויות הפרחים בעיר התפתחו ממסורת גידול צמחי תבלין, מרפא ובושם. צמחים אלו שימשו בעבר כמוצר נוסף בחנויות של מתנות וירקות. עם עליית רמת החיים של היישוב התפתחו חנויות פרחים שמשרתות את מנהג הגשת הפרחים בימי חגים, קישוט אירועי שמחה משפחתיים וביקור חולים. לצד חנויות הפרחים נמצאת במורד הרחוב חנות לבשמים, ומוצרי מרפא וטבע.

שוק מחאג'נה הוא אחד מהרחובות השוקקים חיים בעיר ברוב שעות היום ועד שעות הערב המאוחרות. מהרחוב מסתעפות שלוש סמטאות ורחבות המאפיינות את הלב העתיק של היישוב בסמטת אבו מחפוד ניצב בית ישן (לפני 1948) אשר לו מעקה מרפסת המעוטר בסבכת ברזל. שיטוט בסמטאות וברחבות הצמודות לשוק מחאג'נה מקנה את התחושה המקורית של תרבות הבניה והמגורים ביישוב. ניתן להבחין בגינות פנימיות, בפרטי חלונות, מדרגות, דלתות, ובפרטיות הנוצרת בלבו של יישוב צפוף.

במעלה רחוב השוק נפנה שמאלה ונבחין בצריח ובכיפה המוזהבת של **מסגד עומר אבן אל־ח'טאב**[10]. הרחוב

الشارع ثلاثة أزقة تجسد القلب القديم للبلدة. في زقاق أبو محفوظ يوجد منزل قديم (قبل عام ١٩٤٨) له سور حديدي مزين بمظلة حديدية.

من يتجول في أزقة وساحات سوق المحاجنة يلمس الثقافة الأصلية للبناء والسكن في البلدة. يمكن مشاهدة الحدائق الداخلية، سمات الشبابيك، الدرج، الأبواب والخصوصية الموجودة في مدينة مكتظة.

نتجه يساراً في مرتفع شارع السوق فنشاهد المئذنة والقبة الذهبية **لمسجد عمر بن الخطاب**[10]. ويشتهر الشارع بحوانيت ملابس السيدات، العرائس، الحلي وحوانيت الأحذية. ينتهي الشارع بساحة المسجد.

تمت تسمية مسجد عمر بن الخطاب سابقاً باسم مسجد المحاجنة. وأعطي الاسم الحالي من قبل الحركة الاسلامية. تستخدم ساحة المسجد في الصباح سوقاً للخضراوات والفواكه وأيام الجمعة لحاجيات أخرى مثل الملابس، الأحذية، أدوات منزلية والديسكات.

تتفرع خمسة أزقة من ساحة المسجد. يقود الزقاق عن يمين المسجد إلى **مقبرة**

מפורסם בחנויות בגדי נשים, כלות, תכשיטים וחנויות נעלים. הרחוב מסתיים ברחבת המסגד. המסגד עומר אבן אל-ח'טאב כונה בעבר בשם חמולת אל-מחאג'נה השכונתית. השם הנוכחי ניתן במסגרת הקניית השמות שהנהיגה התנועה האיסלאמית. רחבת המסגד משמשת שוק בוקר לפירות ולירקות ובימי שישי גם מוצרים נוספים: ביגוד, הנעלה, דברי בית ותקליטורים. מרחבת המסגד מסתעפות חמש סמטאות. הסמטה מימין למסגד מובילה אל **בית הקברות**

المحاميد والمحاجنة[11]. وهذا الزقاق هو جزء من خطة تطوير البيئة.
يقود الزقاق عن يسار المسجد إلى حي المحاميد، ويقود الزقاق الأمامي باتجاه حي اغبارية والبناية الرئيسية للبلدية.
إذا سرنا قليلاً في الزقاق عن يسار المسجد نصل بعد خمسين متراً إلى **بيتين قديمين من الطين**[12] تمت المحافظة عليهما حتى اليوم ويستخدمان للتخزين والسكن.
نعود إلى المسجد ونتجه نحو **بناية البلدية**[13].

מחאמיד ומחאג'נה[11]. הסמטה נכללת בין המקבצים של עיצוב סביבה. הסמטה משמאל למסגד מובילה לכיוון שכונת מחאמיד, והסמטה הממשיכה ישר מובילה לכיוון שכונת אג'באריה ולבנין המרכזי של העירייה. אם נרד מעט בסמטה אשר משמאל למסגד נגיע אחרי כחמישים מטר אל **שני בתי בוץ עתיקים**[12] הנשמרים היטב עד היום ומשמשים לאחסון ומגורים. נחזור למסגד ונמשיך אל **בניין העירייה**[13].

توصل ساحة البلدية للأحياء الأصلية للمدينة: اغبارية، محاجنة، محاميد وجبارين. ولهذا السبب أقيمت بناية البلدية في المكان في العام ١٩٦٥. لقد أصبحت البناية مركز نشاط شعبي رئيسي وتطورت حولها التجارة والبناء.

רחבת העירייה מקשרת בין שכונות העיר המקוריות: אג׳באריה, מחאג׳נה, מחאמיד וג׳בארין. בשל כך נבחר המקום כאתר לבנין העירייה שהוקם בשנת 1965. הבניין הפך למוקד פעילות ציבורית ראשי וסביבו התפתחו מסחר ובניה.

الصورة: مكتب الصحافة الحكومي، ١٩٤٩
תצלום: לשכת העיתונות הממשלתית, 1949

تركزت في هذه المنطقة سابقاً البنايات التي أقيمت وفق طريقة البناء القديمة القروية. وارتكز البناء في تلك الفترة على استخدام الحجر الطبيعي والطين وأخذت من المحاجر قرب عين ابراهيم عند مدخل المدينة. كانت البيوت صغيرة ومكونة من غرفة استخدمت لكل أغراض البيت، للنوم، للطبخ، للضيافة، للأكل وللتخزين.

يوجد مجمع البلدية من الجهة الشمالية لساحة البلدية وكانت منطقة أزقة للتنقل بين أبنية الطين. ومع مرور الزمن أقيمت أبنية من الحجر بدل أبنية الطين. من يتجول في هذه الأزقة يلمس كيف كانت شوارع البلدة قديماً.

نتجه يميناً من الجهة الشمالية لمنحدر الأزقة ونصل **مجمع أبو كاظم**[14]. توجد في هذه المنطقة بناية استخدمها الحاكم العسكري بين السنوات ١٩٤٨–١٩٦٧. توجد في المكان آثار بيوت قديمة وأبنية جديدة. تفوح رائحة التحميص في الميدان وتنبعث من محمص القهوة والبذور المفتوح للزوار. ويعمل في الساحة اسكافي

באזור זה התרכזו בעבר המבנים שנבנו על פי שיטת הבניה הקדומה של היישוב הכפרי. הבניה באותה תקופה התבססה על שימוש באבן טבעית ובוץ שנחצבו באלמחאפר ליד עין אבראהים בכניסה לעיר. הבתים היו קטנים וכללו חדר או אפילו חדרון ששימש את כל מטרות הבית: חדר שינה, מטבח, אירוח, שימור ואחסון אוכל.

בצד הצפוני של רחבת העירייה מצוי מקבץ העירייה. אזור סמטאות אשר שימשו למעבר בין בניני הבוץ. עם השנים, החליפו את בתי הבוץ בתי אבן. סיור בסמטאות אלה מקנה את תחושת הרחובות של היישוב המוקדם.

בקצה הצפוני של מורד הסמטאות פונים ימינה ומגיעים ל**מקבץ אבו כאזם**[14]. באזור זה בנין ששימש את המושל הצבאי בתקופה שבין 1948 עד שנת 1967. במקום קיימים שרידים של בתים ישנים ובניה מתחדשת. ריחות הקליה המציפים את הכיכר באים מבית קליית גרעינים וקפה הפתוח לביקורים.

يبيع الرباطات، الجوارب، دهان وفراشي الأحذية. وبالقرب منه يوجد خياط للبدلات والبنطلونات وفق الطلب ويبيع الأقمشة المختلفة.

ويوجد في أسفل بناية الحاكم صالون حلاقة للسيدات. يذكر أن صالونات الحلاقة منفصلة للرجال وللسيدات.

بعد أن نتجول في مجمع أبو كاظم نعود إلى ساحة البلدية ونزور حانوت السكاكر وتحميص البذور لصاحبها أبو قْسيّم. تزهو الحانوت بالسكاكر المرتبة بأوعية شفافة ذات أشكال وأحجام مختلفة. يدل الخلط بين المالح والحلو على عادات الاحتفاء بالضيوف. جرت العادة في عيد الفطر بعد صوم رمضان

בכיכר פועל גם סנדלר המוכר סוגי שרוכים, גרביים, משחות, ומברשות. לצידו עובד חייט התופר חליפות ומכנסיים לפי הזמנה ומוכר בדים מסוגים שונים. מתחת לבניין המושל נמצאת מספרת נשים. המספרות בעיר נפרדות לגברים ולנשים.

לאחר הסיור באבו כאזם עולים חזרה לרחבת העירייה ומבקרים בחנות הסוכריות וקליית הגרעינים אבו קסאיים. החנות צבעונית מאוד והסוכריות מאורגנות באופן מרהיב במיכלי אריזה שקופים בגדלים ובצורות שונים. השילוב בין מתוקים למלוחים מבטא את מנהגי הקינוח וכיבוד האורחים. בחג עיד אל-

استقبال الضيوف بكعك العيد، والحلويات، والبذور والقهوة المرة أي السادة، والقهوة الحلوة.

يؤم الحانوت مع اقتراب العيد الكثيرون من سكان المدينة للتزود بحاجيات التضييف المناسبة.

هناك زقاق يقود من بناية البلدية إلى مسجد أبو عبيدة. يوجد في بناية المسجد مركز طبي تديره جمعية النور الطبي، ويضم المركز غرفة إسعاف أولي، عيادة أسنان، مختبر طبي، مسح الثدي، المسح فوق الصوتي، خدمة للطب البديل ومحطة نجمة داوود الحمراء للإسعاف. ويوجد في بناية المسجد مركز ثقافي لخدمة سكان الحي.

نتوجه وفق الخريطة لزيارة **منطقة عقد اغبارية**[15] وهي إحدى البنايات القديمة والكبيرة في المدينة وبنيت قبل أكثر من مائتي سنة. ويتجلى في البناية منهج الحياة في المنطقة الذي مزج بين السكن والعمل.

أقيمت في الطابق السفلي عصارة زيت والطابق العلوي للسكن. وتدعم البناية

פיטר, בתום צום הרמדאן, נהוג לכבד אורחים בעוגיית החג, קאעק אל-עיד, יחד עם דברי מתיקה, גרעינים, קפה מר, הנקרא סאדא, וקפה מתוק. לקראת החגים צובאים רבים מתושבי העיר על דלתות החנות ומצטיידים בכיבודים המתאימים.

מבית העירייה נמשכת סמטה לכיוון מסגד אבו עובײדה. בבנין המסגד ממוקם מרכז רפואי המנוהל על ידי עמותת 'מרכז אל-נור אל-טבי'. המרכז כולל חדר עזרה ראשונה, מרפאת שיניים, מעבדה רפואית, שירותי ממוגרפיה ואולטראסאונד, מוקד רפואה אלטרנטיבית ותחנת מגן דוד אדום. באותו מסגד קיים גם מרכז תרבות המשרת את תושבי השכונה.

ממשיכים על פי המפה לביקור ב**מקבץ עקד אג'באריה**[15]. זהו אחד המבנים הגדולים המוקדמים בעיר שנבנה לפני יותר ממאתיים שנה. המבנה מושפע מדרך החיים והבנייה האזורית שישלבה מלאכה ומגורים. הקומה התחתונה שימשה בית בד להפקת שמן זית והקומה העליונה למגורים. הבניין

أقواس حجر فخمة، وأقيمت البناية لحسن السعد الذي كان أفندي أم الفحم أمام السلطات العثمانية.

نتوجه من عقد اغبارية حتى نصل **سوق الميدان**[16]. استخدم هذا الميدان في السابق لبيادر عائلة اغبارية وجمع عليها الفلاحون الغلال مثل القمح والسمسم ومنتوجات زراعية أخرى، حيث تم هرسها وذريها وتقسيمها وفق حصة كل شخص من أبناء العائلة.

وأقيمت على ساحة البيادر طقوس الأعراس والأحزان للعائلة. وعند توقيع اتفاقية الهدنة ين اسرائيل والأردن في العام ١٩٤٩ أقيمت عليها طقوس قدوم الحاكم العسكري. يذكر أن لكل عائلة كانت بيادر خاصة بها.

وصلت طريق مدخل القرية التي تتفرع من وادي عارة أول ما وصلت إلى سوق الميدان، فأدى ذلك إلى أن تلعب بيادر إغبارية دوراً رئيسياً في النشاط الاقتصادي والمالي للقرية بأكملها. وقد فتح أول فرع بنك في ام الفحم هنا.

يقع سوق الميدان بين عقد اغبارية

נתמך על קשתות אבן מפוארות ונבנה עבור חסן סעד שהיה האפנדי של אום אל־פחם בפני הרשות העותומנית.

מעקד אגברייה ממשיכים אל **שוק אל־מידאן**[16]. מאז ומתמיד שימשה הכיכר כביאדר של חמולת אג׳באריה. כזכור ביאדר הוא, רחבה בה הפלאחים ריכזו תבואה, סומסום ושאר גידולים חקלאיים. במקום זה ניפו אותם בעבודת צוות וחילקו, כל אחד על פי שכרו, בין אנשי החמולה. בביאדר התקיימו כל טקסי החתונה והאבל שהיו בחמולה. בשנת 1948, עם חתימת הסכם שביתת הנשק ישראל־ירדן, נערך כאן טכס כניסת המושל הישראלי. לכל חמולה היה את

وساحة محطة التكسيات، وتوجد حوله بنايات من الحجارة المصقولة الأولى التي أقيمت في البلدة حيث يقع بعضها بجوار عقد اغبارية. إذا زرنا مبنى حانوت الهدايا عند زاوية الشارع نرى مدى سمك حيطان المبنى وقبته العالية. إن أقدم حانوت في شارع السوق هذا هو محمص الفحماوي لتحميص القهوة والبذور. ووفق تقاليد الضيافة يعرض على كل زائر أن يحتسي القهوة مع الهال الخاصة بالمكان. وإلى جانب القهوة هناك أنواع مختلفة من البذور وعلى رأسها البذور السوداء الطويلة المالحة.

توجد في الشارع حوانيت للموسيقى، الملابس، صالون حلاقة للرجال، أدوات

הביאדר שלה.

שוק אל־מידאן היה המקום הראשון ביישוב הכפרי אליו הגיעה דרך הכניסה ליישוב שעלתה מואדי עארה. עובדה זו העניקה לביאדר אג׳באריה תפקיד מרכזי בפעילות הכלכלית והכספית של הכפר כולו. הבנק הראשון שנוסד באום אל־פחם פתח את שעריו ברחוב זה.

שוק אל־מידאן נמצא בין עקד אג׳באריה לרחבת תחנת המוניות. סביבו נמצאים בתי האבן המסותתת הראשונים שנבנו ביישוב. את חלקם ניתן לראות באזור הסמוך לעקד אג׳באריה. ביקור בחנות הדסקית והמתנות בפינת הרחוב מלמד על עובי הקירות שדרשו בניינים אלה ועל שימוש בתקרה כיפתית שנועדה להקנות גובה ולחסוך משקל. החנות הוותיקה ברחוב השוק היא מחמס אל־פחמאווי, בית קליית גרעינים וקפה. לכל מבקר מציעים כמנהג כיבוד אורחים לטעום את הקפה עם הל המיוחד למקום. לצד הקפה מוצעים סוגים שונים של גרעינים שהחביב ביניהם הם הגרעינים

منزلية، خضار، ومطعم صغير يقدم القهوة والشاي والحلويات.

يلتقي شارع السوق الضيق في نهايته مع طريق الدخول القديمة إلى القرية ويتجلى عند تلك النقطة منظر مرج بن عامر، جبال الجليل الأسفل، جبل التابور ومدينة الناصرة. ويمكن في أيام الشتاء الصافية رؤية قمة جبل الشيخ (حرمون) التي تكسوها الثلوج.

ما زالت **ساحة الميدان**[17] مكانا رئيسيا في البلدة. تؤمن محطة التكسيات الموجودة في المكان مواصلات إلى قرى وادي عارة والمدن القريبة. وفي الساحة

השחורים הארוכים המלוחים.

ברחוב חנויות מוזיקה, בגדים, מספרה לגברים, כלי בית, ירקות ומזנון המציע קפה, תה ומגוון דברי מתיקה.

רחוב השוק הצר מסתיים בתוואי דרך הכניסה הקדומה אל היישוב. בנקודה זו נפרש לעין נוף עמק יזרעאל, הרי הגליל התחתון, התבור והעיר נצרת. ביום חורף בהיר ניתן להבחין בפסגה המושלגת של הר חרמון.

רחבת אל־מידאן[17] הכיכר היא עד היום מקום מרכזי ביישוב. תחנת המוניות הציבורית במקום משרתת את התחבורה

الصورة: موشه فريدان، مكتب الصحافة الحكومي، ١٩٤٩

תצלום: משה פרידן, לשכת העיתונות הממשלתית, 1949

العديد من المقاهي والمطاعم الصغيرة. وهذه المقاهي هي مكان لقاء وانتظار للسفر. وتوجد في الميدان أقدم حانوت للكتب وأقدم حانوت تصوير في المدينة. اعتاد الناس أن يستقلوا السيارات من الميدان للوصول إلى شارع وادي عارة.

نتجه بعد ذلك من ساحة الميدان يمينا إلى طريق المدينة الذي يؤدي إلى قمة جبل اسكندر والبالغ ارتفاعها ٥٢١ م، وهي أعلى نقطة في المدينة والمنطقة بأكملها، حيث أقيمت البلدة على سفوحه. ويرتفع الطريق بصورة حادة من بيادر الميدان إلى أن يصل إلى المرصاد على جبل اسكندر.

يشكل هذا المقطع بداية حي عائلة جبارين. طريق المدينة الذي يبدأ عند مفترق أم الفحم يستمر طريقا رئيسيا ويشق حي جبارين. نمر في مرتفع الشارع عن مقبرة اغبارية التي كانت سابقا خارج منطقة البناء في البلدة. وأصبحت المقابر مع تطور المدينة جزءاً منها.

استخدمت هذه المقبرة عائلتا اغبارية وجبارين، هناك مقبرة أخرى عند طرف زقاق عائلة محاميد وتستخدمها عائلتا محاميد ومحاجنة. ليست هناك حاجة وفق تعاليم الاسلام لإقامة نصب على القبر بل الاكتفاء بوضع حجرين. تختار العائلات أنماط مختلفة كعلامات للقبور في المقبرة التي تقع في منحدر مفتوح.

ליישובי ואדי עארה ולערי הסביבה. מתרכזים בה מספר בתי קפה ומזנונים. בתי הקפה משמשים מקום מפגש והמתנה לקראת נסיעה. בכיכר נמצאות חנות הספרים וחנות הצילום הוותיקות בעיר. מהביאדר נוהגים אנשים גם לתפוס 'טרמפ' על מנת להגיע אל כביש ואדי עארה.

עולים מכיכר אל־מידאן ימינה במעלה רחוב טריק אל־מדינה המטפס אל פסגת הר אסכנדר. פסגת ההר בגובה 521 מ', היא הנקודה הגבוהה ביותר ביישוב ובאיזור כולו. בשל הגובה התמקם היישוב למרגלותיו. מביאדר אל־מידאן הופכת הדרך לתלולה יותר, ומסתיימת בתצפית הר אסכנדר.

קטע זה של הדרך מסמן גם את התחלת מושבה של שכונת ג'בארין. טריק אל־מדינה שראשיתה בצומת אום אל־פחם ממשיכה כעת כדרך הראשית החוצה את שכונת ג'בארין. במעלה הדרך אנו חוצים את בית הקברות אג'באריה. בעבר היה בית הקברות ממוקם מחוץ לגבולות הבנויים של היישוב. עם התפתחות העיר, הפכו בתי הקברות לחלק מהמרקם העירוני. בית קברות זה שימש את חמולות אג'באריה וג'בארין. בית קברות נוסף נמצא בקצה מקבץ סימטת מחאמיד ומשמש את חמולות מחאג'נה ומחאמיד. באיסלאם אין חובה להקים מצבה וניתן להסתפק בסימון צנוע של שתי אבנים. בית הקברות מכיל דוגמאות מגוונות שבוחרות המשפחות לסימון הקברים. בית הקברות ממוקם במורד תלול הפתוח אל הנוף.

تقع على الطريق منازل وحوانيت **حي عين النبي**[18]. وكانت هذه الطريق بمثابة طريق رئيسي لتنقل سكان شمال الضفة للعمل في اسرائيل حتى اقامة الجدار الفاصل في العام ٢٠٠٣، الشيء الذي ساعد على تطور التجارة على هذا الطريق. ورغم إقامة الجدار وتوقف العبور إلا أن الحركة التجارية استمرت بسبب تطور المدخل الجنوبي للمدينة باتجاه قرى ميعامي، كتسير ووادي عارة. عن اليمين وقبل المدرسة الصناعية عتيد، توجد آثار ينبوع عين النبي.

تسمى أم الفحم أيضا بلد المائة عين وعين لكثرة ينابيع المياه في منطقتها، إلا أن غالبية هذه الينابيع جفت بسبب الآبار الارتوازية لشركة مكوروت للمياه.

במעלה הדרך שוכנים בתים פרטיים וחנויות של **שכונת עין אל־נבי**[18] הדרך שימשה עד הקמת גדר המערכת בשנת 2003 כנתיב מעבר ראשי של תושבי צפון הגדה המערבית לעבודה בישראל. עובדה זו תרמה להתפתחות המסחר ברחוב. למרות הקמת הגדר והפסקת המעבר ממשיכה הפעילות המסחרית בזכות התפתחות הכניסה הדרומית לעיר לכיוון מי־עמי, קציר וואדי עארה שבקצה הרחוב. מצד ימין, לפני בית הספר טכנולוגי עתיד, נמצא את שרידיו של מעיין עין אל־נבי.

אום אל־פחם נקראת בין היתר בלד אל־מייה ועיין, עיר מאה ואחד המעיינות. כתוצאה ממפלס מי תהום גבוה עשירה

جبل اسكندر
הר אסכנדר
Mount Iskander

19

أقيمت المباني الأولى للبلدة حول ينابيع المياه. وعليه سميت مجمعات المنازل الأولى حسب أسماء الينابيع (عيون). فمثلاً نحن الآن موجودون في حي عين النبي، ونزور لاحقاً حي عين الشعرة. وما زالت المياه تتدفق من الينابيع التي بقيت وعددها عشرة طوال أيام السنة. ويمكننا مشاهدة بعض المزروعات عند الينابيع التي لم يصلها البناء بعد، مثل مزروعات الملوخية، البندورة، الباذنجان، البقليات حيث يتم ريها بغمرها بالمياه التي جمعت في برك صغيرة. واستخدمت مياه الينابيع للشرب للإنسان والحيوان والنبات قبل ربط البلدة بشبكة المياه. وحتى اليوم ما زال بعض السكان يملؤون زجاجات للشرب من مياه الينابيع وخاصة من عين المعلقة، عين الوسطى وعين خالد.

كانت الينابيع في السابق مركز للحياة الاجتماعية، حيث التقت النساء عندها لملئ الجرات بمياه الشرب وحملن هذه الجرات على رؤوسهن دون سند. كان التقاء النساء عند الينابيع بمثابة فرصة للتعارف لغرض الزواج واستقبال كل

העיר במעיינות שופעים. רוב המעיינות התייבשו כתוצאה משאיבת יתר ומקידוחי מים של חברת מקורות. סביב המעיינות נוצרו גרעיני המבנים הראשונים של היישוב הקדום ושל העיר המתפתחת. לכן נקראו גרעיני מגורים אלה והשכונות שלצידם על שם המעיין. לדוגמה כעת אנו נמצאים בשכונת עין אל-נבי. בהמשך המסלול נבקר גם בשכונת עין אל-שערה. רוב המעיינות ששרדו בעיר, כעשרה במספר, שופעים מים כל ימות השנה. במקומות בהם אין עדיין בניה צמודה למעיין ניתן למצוא חקלאות מסורתית. גידולי ירק יחודיים כמו מלוח׳יה, עגבניות, חצילים, קטניות, מושקים בשיטת ההשקייה הקדומה בהצפה. לצורך כך אוגרים את מי המעיין בבריכות מים קטנות. לפני חיבור בתי העיר למערכת המים הארצית שימשו המעיינות כמקור מים לתושבים, לחי ולצומח. עד היום בוחרים תושבים רבים למלא מי שתיה בבקבוקים מהמעיינות ובעיקר מעין אל-מועלקה, עין אל-ווסטא

عروس جديدة تأتي لأول مرة لملئ جرتها لبيتها الجديد. كذلك كانت عين المياه محطة لأغراض أخرى مثل: غسل أواني الطبخ في الأعراس، غسل صوف الخراف بعد قصه وغسل الغنم والخيول.

وتمت إقامة بعض المعدات حول الينابيع لهذه الأغراض، مثل الران أو البلان وهو وعاء من حجر أو من اسمنت لجمع مياه الينابيع.

تعتبر عين النبي شاهد لينبوع اختفى بسبب كثافة البناء وتجري مياهها في شبكة المجاري البلدية.

نواصل السير حتى بقالة العين حيث المخرج الجنوبي للمدينة. نتجه يساراً ونسير في طريق مرتفع حتى قمة **جبل اسكندر**[19]. إذا نظرنا إلى الخلف خلال صعودنا نشاهد منظر المدينة. ومن المحبذ الصعود والنظر إلى الخلف إلى قمة ست خيزران وأحياء المدينة المنتشرة في المشهد الجبلي. نصل في نهاية الصعود إلى ساحة قمة جبل اسكندر على اسم قبر رجل صالح هو الشيخ اسكندر الموجود على القمة.

ועין חאלד.

בעבר התפתחה סביב המעיינות מסורת של חיי חברה. מפגש נשים לדליית מים בכדים עבור הבית. את הכד הוליכו הנשים על ראשן בצעידה מיוחדת וללא כל תמיכה בכד. מפגש הנשים במעיין שימש מוקד הכרות, שידוכים וקבלת פנים חמה לכלה הטריה בבואה לדלות את כד המים הראשון לביתה החדש. המעיין היווה זירה לפעולות וארועים נוספים: שטיפת כלי בישול של חתונה,שטיפת צמר גזוז של כבשים ושטיפת צאן וסוסים. לצורך כך הקיפו את המעיין מתקנים ייעודיים שונים כמו ראן, אמבטיה שנחצבה בסלע ממנו נבעו המים או נבנתה מאבן טבעית ומלט.

עין אל-נבי הוא דוגמא למעיין אשר בגלל בניה צפופה נעלם ומימיו מוזרמים למערכת הניקוז העירונית. ממשיכים לעלות עד מרכול אל-עין, מכאן ממשיכה הדרך ליציאה הדרומית של העיר. פונים שמאלה ומטפסים בעליה תלולה לפסגת אסכנדר.

استخدمت هذه القمة في فترة صلاح الدين الأيوبي في القرن الثاني عشر كنقطة رصد وتحذير.

كان يتم عبرها نقل معلومات استراتيجية الى بلاد الشام (التي ضمت فلسطين، الأردن وسوريا) حول الأعداء القادمين من البحر. وتحولت نقاط رصد كهذه بعد فترة صلاح الدين (وهو كردي الأصل) إلى مقامات للأولياء فيها قبر وساحة للصلاة. ومع تطور المدينة شيد مسجد قرب المقام.

يشرف جبل اسكندر على البحر المتوسط غربا، جبال الجليل، لبنان، جبل الشيخ وسوريا شمالاً، جبال الفقوعة (الجلبوع) وشمالي السامرة وجبال جلعاد الأردنية شرقاً، وجنوب السامرة وحتى مشارف تل ابيب جنوباً. وقمة الجبل هي قمة خاصة لارتفاعها وموقعها في أقصى جبال السامرة. ولذا فعندما يكون الجو صافياً يمكننا رؤية مركز البلاد وشمالها ومنها يمكننا مشاهدة خمسة أقطار هي: اسرائيل، فلسطين، الأردن، سوريا ولبنان.

כבר בעת הטיפוס התלול ניתן להביט לאחור אל נוף העיר ההולך ונגלה בכל יופיו. מומלץ לטפס תוך צעידה לאחור ולהביט אל פסגת סית ח׳יזאראן והפיזור המעניין של שכונות העיר על פני מתווה הנוף ההררי. בסוף הטיפוס התלול מגיעים אל רחבת פסגת **הר אסכנדר**[19]. שם ההר נקבע על פי שם קבר הצדיק שייח׳ אסכנדר, הממוקם במרכז הפסגה. בתקופת צלאח אל-דין במאה השתים עשרה, שימשה הפסגה כאחת מנקודות התצפית וההתראה שהשקיפו אל הים. התצפית העבירה מזרחה, אל פנים הארץ שנקראה בלאד אשאם – ארץ שם – כינוי לאיזור שכלל את פלסטין, ירדן, לבנון וסוריה, מידע אסטרטגי אודות אוייבים הבאים מהים. לאחר תקופת צלאח אל-דין שמוצאו מכורדיסטאן, הפכו נקודות תצפית אלה להיות מקאמים, מבנה חדר הכולל קבר קדוש וסביבו רחבת תפילה. באיסלאם אין התפילה מותרת ליד קבר. ההתפתחות העירונית הביאה להקמת מסגד ליד המקאם.

نتوجه غربا من منطقة القبر إلى مسار يدور حول قمة الجبل. توجد على المسار عدد من مواقع للرصد، أولها مرصد نحو الغرب يبعد نحو مائة متر عن مكان القبر، ويمكن منه مشاهدة المدينة وتطورها. نشاهد قبتين ذهبيتين للمسجد في المركز التاريخي للمدينة، نشاهد في الأفق وراء القبتين البحر الأبيض المتوسط، قيسارية، جسر الزرقا، ومحطة الطاقة في الخضيرة. وإذا نظرنا شمالاً نشاهد أراضي منطقة الروحة (رمات منشه)، وادي الملح، جبال الكرمل، دالية الكرمل وعسفيا، جامعة حيفا، خليج حيفا وبعده نهاريا وجبال لبنان.

الصوفيون هم مجموعة في الاسلام تشدد على المحبة والنية في العمل أكثر من التعاليم النظرية. وتطورت هذه الحركة في القرن الثامن للميلاد عند مجموعة صغيرة من الناس لقبّوا: «اللذين يسيرون في الطريق الروحية». ونعتوا الله والحقيقة «بالمحبة». وفي وقت لاحق أصبح لقبهم «الصوفيون». وقد نادوا بالزهد والتقشف. جاء اسمهم إمّا من كلمة صوف أو من

פסגת הר אסכנדר משקיפה על הים התיכון במערב, הרי הגליל, לבנון, החרמון וסוריה בצפון, הרי הגלבוע, צפון השומרון והרי גלעד הירדניים במזרח, דרום השומרון ועד פאתי תל אביב בדרום. זו פסגה ייחודית בגלל גובהה ומיקומה בקצה רכס הרי השומרון. עקב כך אפשר ביום בהיר להביט ממנה אל כל מרכז הארץ וצפונה. למעשה, מפסגה זו ניתן להביט אל חמש ארצות: ישראל, פלסטין, ירדן, סוריה ולבנון.

ממבנה הקבר פונים מערבה אל ראשיתו של מסלול שביל מקיף הפסגה. בשביל מספר נקודות תצפית. תצפית ראשונה לכיוון מערב נמצאת במרחק כמאה מטר ממבנה הקבר. ניתן להביט אל נוף העיר ולהבחין בהתפתחותה. שתי כיפות המסגד הזהובות מציינות את המרכז ההיסטורי של העיר. מעבר לכיפות נשקפים הים התיכון, קיסריה, ג׳יסר אל-זרקא ותחנת הכח חדרה. בהמשך המבט צפונה אפשר לראות את אדמות אל-רוחה (רמות מנשה), ואדי מילק, רכס

كلمة صفاء حيث كانوا يرتدون الملابس الصوفية ويعيشون حياة زهد، وطوروا الأدب الروحي ونظرية لتقرب الانسان من الله. فقد اتجهوا الى الله بالمعنى الروحاني وليس العقلي. وأثر أدبهم على أدب يهود اسبانيا (مثل أدب ابن غفيرول وموسى بن ميمون). توجد عند الزاوية قبور الأميرات وهن بنات أسرة حاكمة في فترة اتخذ فيها هذا المكان للاستحكام طويلاً.

نستمر في المسار حتى **المرصد**[20] باتجاه الشمال وهي نقطة مميزة. إذا كان الطقس صافيا يمكننا ان نشاهد قمة جبل الشيخ وهضبة الجولان. كما نشاهد مرج بن عامر، عفولة، اكسال، يافة الناصرة، الناصرة وجبل التابور. ونشاهد في منطقة مجيدو آثار قرية اللجون التي هجر منها بعض سكان عائلات أم الفحم ويعرفون بالحاضرين الغائبين حيث ما زالوا يطالبون بأراضيهم هناك.

نستمر إلى نقطة الرصد الشرقية والتي تطل على جبال اربد في الأردن، جبال فقوعة، طريق بيسان وجبال شمال السامرة. كما نشاهد الجدار الفاصل بين مناطق السلطة الفلسطينية واسرائيل. يمكننا أن نشاهد على جنوب الجدار مدينة جنين وقرى اليامون، سيلة الحارثية، تعنك والجلمة. وتوجد على شمال الجدار قرية سويسة وهي منطقة خضراء تتبع أم الفحم وفيها القليل من السكان. توجد في هذه المنطقة حديقة بلدية واسعة يمكن

הכרמל, דליית אל-כרמל ועוספיה, אוניברסיטת חיפה, מפרץ חיפה ואחריהם עכו, נהריה והרי לבנון.

סמוך לנקודת תצפית זו נמצא המסגד הסופי 'זאויה'. הסופים הם זרם באיסלאם השם את הדגש על האהבה והכוונה שבעשייה, יותר מאשר על ההלכה עצמה. סופיות צמחה בתוך העולם המוסלמי של שלהי המאה השמינית, בקרב קבוצת אנשים קטנה שכונו בשם 'אלו הפוסעים בשבילי הדרך הרוחנית'. את אלוהים והאמת הם כינו 'האהוב'. מאוחר יותר קיבלו את הכינוי 'סופיים'. הם דגלו בפרישות וחיי צנע. צוף משמעו צמר שנהגו ללבוש ולחיות אורח חיים סגפני יחד עם פיתוח של ספרות רוחנית, מיסטית ושיטה תיאורטית לקירוב האדם אל האל. הם חיפשו אחר הכרה באל במובן רגשי ולא שכלי. הספרות שלהם השפיעה על ספרות יהודי ספרד (אבן גבירול, רמב"ם). ליד הזאויה נמצאים קברי אל-אמיראת, הנסיכות. הקברים מיוחסים לבנות שושלת מלוכה שנפטרו בתקופה בה שימש מקום זה להתבצרות ממושכת.

ממשיכים בשביל אל **נקודת התצפית**[20] לכיוון צפון. זו אחת מנקודות התצפית היחודיות בארץ. הנוף הנפרש לעין מגיע ביום בהיר עד לפסגת החרמון והרמה הסורית. לפנינו נשקפים כל מארג' אבן עאמר – עמק יזרעאל, הישובים עפולה, איכסאל, יפיע, נצרת, והר תבור. באיזור מגידו אפשר גם להבחין בשרידי היישוב לג'ון – קיבוץ מגידו, יישוב המקור של חלק מתושבי אום אל-פחם מכלל החמולות שעד היום מוגדרים נוכחים נפקדים התובעים את אדמתם.

הולכים אל נקודת התצפית המזרחית המשקיפה עד הרי אירביד בירדן, אל הרי

الجلوس فيها والتنزه في الطبيعة. وتقام في هذا المكان في الصيف مخيمات لأولاد المدينة.

نهبط من قمة جبل اسكندر في الطريق الذي يتجه شمالاً حيث يكون الانحدار نحو مائتي متراً ونشاهد مناظر خلابة والمناطق الشمالية الشرقية من المدينة التي تنتهي عند هذه المناظر.

هناك نقطة رصد مميزة على يمين الطريق بعد أن نمر عن عدد من البيوت الجديدة ذات المزايا المعمارية المختلفة. نشاهد عن يمين الشارع بيتاً ضخماً ذي التواءات من الأمام.

نتجه إلى اليمين ونسير نحو خمسين متراً حيث نشاهد مرج بن عامر، الجليل، جبال فقوعة، شمال السامرة، مدينة جنين وجبال جلعاد في الأردن. تمتد منطقة نفوذ مدينة ام الفحم حتى الجدار الفاصل الذي نشاهده في أسفل الجبل. نشاهد شمال الجدار قريتي وادي ملحم وسويسة ونشاهد من الطرف الآخر للجدار قريتي الطيبة واليامون التابعتين للسلطة الفلسطينية. وتمتد المدينة باتجاه منطقة سويسة حيث ما زال البناء في هذه المنطقة قليلاً.

הגלבוע, הדרך המובילה לעמק בית שאן ואל הרי צפון השומרון. לעין נגלת גדר המערכת המפרידה כיום בין שטח הרשות הפלסטינית ומדינת ישראל. בעבר הדרומי של הגדר ניתן להבחין במרחק בעיר ג׳נין ובסמוך בכפרים יאמון, סילה אל־חארת׳יה, תעניכ, סבאח אל־ח׳יר וג׳למה. מצפון לגדר נמצאת סוויסה, אזור הררי ירוק השייך לאום אל־פחם ומיושב עדיין בדלילות. באזור נמצא פארק עירוני רחב ידיים בו ניתן לחנות לפקניק ולסיור טבע. בקיץ נערכות באזור זה קייטנות לילדי העיר.

מפסגת הר אסכנדר אנו פונים במורד הכביש המוביל לכיוון צפון. הירידה תלולה בחלקה, ובמהלכה נרד כמאתיים מטר גובה. הדרך מגלה תצפיות נוף מרהיבות. ניתן להבחין גם בחיבור הצפוני מזרחי בין העיר לבין שטחי הנוף. נקודת תצפית מיוחדת נמצאת בימין הדרך לאחר שורת בתים שרובם חדשים, מבוססים ומפגינים אדריכלות מגוונת. מימין לכביש נגלה בית מרווח בעל חזית של אלכסונים. פונים בשביל ימינה ומתקדמים כחמישים מטר עד שנפרש לעין נוף העמק, הגליל, הרי הגלבוע, צפון השומרון, העיר ג׳נין והרי ג׳לבון – גלעד שבירדן. שטח השיפוט של אום אל־פחם נמשך עד לגדר המערכת אותה ניתן לראות בשיפולי ההר. צפונית לגדר אנו מבחינים בשכונות ואדי מלחם וסויסה. מעבר לגדר היישובים טייבה ויאמון שברשות הפלסטינית. אל אזור סויסה תתפתח העיר בעתיד. כיום מדובר עדיין בשטחים פתוחים עם בניה מועטה.

المنطقة المفتوحة
השטח הפתוח
The Open Area

22

شارع الخلايل
רחוב אל־ח׳לאייל
Khalayel Street

21

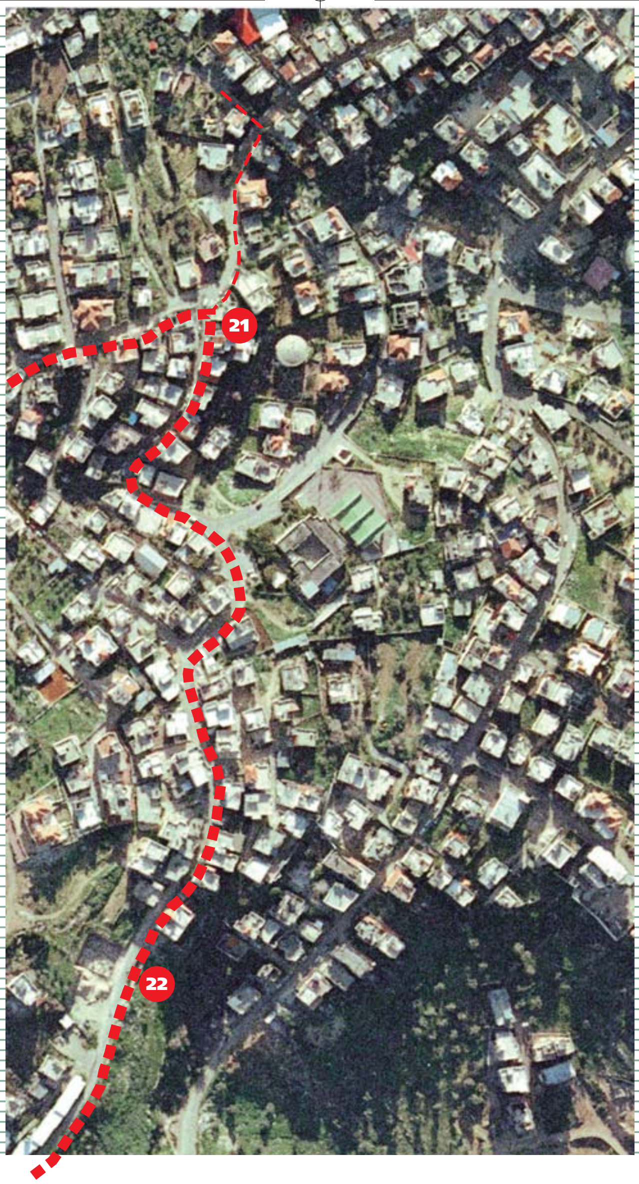

نعود إلى الطريق ونسير في منحدر على طرف المدينة حيث الأبنية قليلة، وهناك الكثير من المناطق الخالية وفيها أشجار زيتون قديمة، تسمى زيتون رومي. ثم نصل مفترقا ونتجه شمالاً حتى المفترق القادم فنتجه في المسار يمينا ل**شارع الخلايل**[21]. ولكن قبل ذلك نسير الى الأمام ثم يساراً في الزقاق الأول لساحة الخلايل. هنا أول منطقة تم الانتهاء من العمل فيها في إطار مشروع تطوير البيئة ودشنت في شهر آذار من العام ٢٠٠٦.

نعود الى المفترق ونستمر في المسار فندخل حي برغل. كان هذا الحي قبل عشرين عاما بعيداً عن المدينة واعتاش سكانه من تربية الإوز، ونشاهد مرقداً للإوز عند طرف الحي. أعطى السكان

נחזור אל הדרך ונמשיך במורד. מאחר ואנו נמצאים בשולי העיר הבניה מפוזרת ומכילה שטחים פתוחים בהם עצי זית עתיקים – זייתון רומי. מגיעים לצומת ופונים שמאלה. ממשיכים עד הצומת הבאה. מסלול חמסה פונה ימינה ל**רחוב אל־ח'לאייל**[21]. אולם, קודם לכן נמשיך מעט ישר ונפנה שמאלה בסמטה הראשונה אל חצר אל־ח'אלייל. זהו המקבץ הראשון שהושלם בפרוייקט 'עיצוב סביבה' ונחנך בחודש מרץ שנת 2006.

חוזרים אל הצומת וממשיכים במסלול. אנו נכנסים לשכונת בורגול. שכונה זו הייתה עד לפני כעשרים שנה מרוחקת מהעיר ותושביה התפרנסו בעיקר מגידול

هنا أسماء من الأساطير لقطع الأرض، فقد سميت قطعة أرض الأصيل على اسم جواد أصيل كان ثمن أرض الحي. وسميت قطعة أرض أخرى الصباح على اسم جواد يشبه شكله الجبين قد يكون إشارة إلى أنه ضامر. بعد أن نمر في المنطقة المأهولة من الحي نصل **منطقة مفتوحة**[22].

אווזים. אווזיה אחת נפגוש בקצה השכונה. שמות שנתנו לחלקות קרקע בשכונה זו מקורם במה שניתן לכנות 'סיפורי סבתא'. חלקה בשם אל-אסיל נקראה על שמו של סוס ערבי משובח אשר תמורתו נרכשה הקרקע של השכונה. חלקה נוספת נקראה אל-סבאח (מצח), מציינת שם של סוס בעל צורת מצח מיוחדת. נעבור את השטח הצפוף של השכונה ונמצא את עצמנו **בשטח הפתוח**[22].

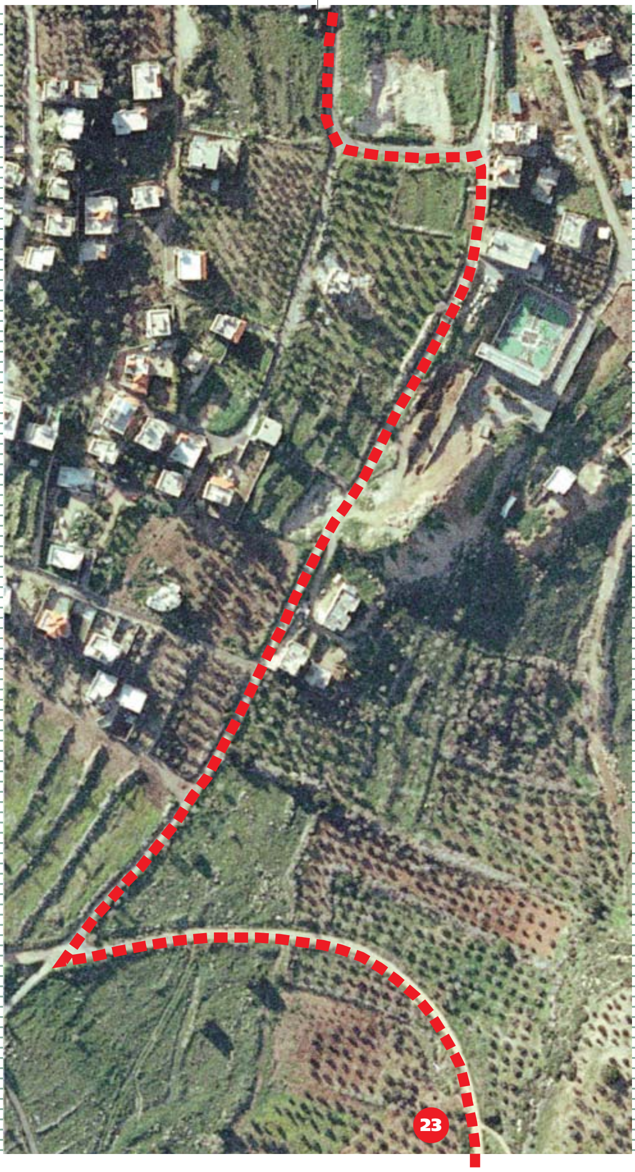

هنا نشاهد النباتات الطبيعية بجمالها.

نصل من المنحدر إلى بستان العيون وفيه شجرتا صفصاف قديمتان، أشجار الحمضيات، الدراق، التين، الرمان، الدوالي، البطم، الخروب والسنديان، ونباتات الميرمية، الزوفاء، الزعتر والفيجن.

يتم في هذه المنطقة قطف بعض النباتات البرية للأكل مثل: أوراق صابون الراعي وورق اللسينة حيث يوضع فيها الأرز وتلف بدلاً من ورق الدوالي. كذلك يتم قطف الخبيزة، العلت والعكوب لغرض الطبخ.

نستمر في الشارع المنحدر حتى نصل مفرقا فنسير يميناً. ننظر إلى اليسار فنشاهد مؤسسة للحذر على الطرق تابعة للبلدية. نقترب من الجدار الفاصل حيث

לפנינו צמחיית הארץ הטבעית במלוא תפארתה. במורד נגיע אל בוסתן מעיין אל־עיון בו שני עצי צפצפה ענקיים, עצי הדר, שזיף, תאנה, רימון, גפן ופקאן, אלה, חרוב, אלון, צמחי מרפא של מרווה רפואית – שיג׳ירי, אזוב מצוי – זעתר, אזוב פרסי – זעתר פרסי, פיגם – פיג׳אן. אזור זה משמש לקטיף של צמחי בר למאכל כמו: עלי זעמטוט – עלי רקפת, ועלי לסאיני – עלי חוטמית, לממולאים בתקופת החורף כאשר הגפן בשלכת. עלי ח׳וביזי – חלמית, עלי עיליק – עולש, עכוב – ערכובית הגלגל, משמשים לתבשילים כמנה עיקרית.

ממשיכים במורד הכביש עד שמגיעים אל צומת T ופונים ימינה. מצד שמאל

23
وادي الـحـرامـيّـة
ואדי חראמיה
Wadi Haramia

24
حـي وادي مـلـحـم
שכונת ואדי מילחם
Wadi Milhem Neighborhood

نشاهد شرقه قرية الطيبة الفلسطينية. نتجه يساراً في المفترق القريب في طريق من الكركار حيث منطقة مفتوحة غنية بالنباتات.

جزء من هذه المنطقة هو غابات طبيعية والجزء الآخر أشجار لوز وزيتون. نشاهد هنا في فصول السنة المختلفة نباتات مثل صابون الراعي، شقائق النعمان، الهليون، الخبيزة، الميرمية، الزعتر والفيجن.

إذا نظرنا شرقاً نشاهد الوادي المتعرج العميق والمسمى **وادي الحـراميّـة**[23] وبعده جبال فقوعة ومرج بن عامر. انها منطقة ريفية مميزة يتمتع الناظر بمناظرها ويرتاح ويجولها ويتناول طعامه. كما تنتشر فيها حيوانات وطيور. فقد نشاهد الأرانب والغزلان احياناً، والعصافير والطيور الجارحة التي تحلق في سمائها.

نسير في طريق الكركار المتعرج، على جانب الجدار الفاصل تقع عين الماء عند شجرتي خروب في حقل زراعي.

מביטים מטה ומבחינים באתר חינוך עירוני לזהירות בדרכים. אנו מתקרבים לגדר ההפרדה שמזרחה לה שוכן היישוב הפלסטיני טייבה. בצומת הקרובה פונים שמאלה ומגיעים אל דרך כורכר. כעת אנו בשטח נוף פתוח ובלב אזור הצמחייה. הנוף מורכב בחלקו מצמחיית יער טבעית ובחלקו ממטעי עצי שקד וזיתים. בהתאם לעונות השנה נפגוש בשדה הפתוח רקפות, כלניות, אספרגוס, חוטמית וצמחי מרפא כגון מרווה רפואית, אזוב מצוי ופיגם.

המבט מזרחה, מגלה את הערוץ העמוק של פיתולי **ואדי חראמיה**[23] לצד הנוף הרחוק של הרי הגלבוע ועמק יזרעאל. זהו נוף פסטוראלי מיוחד במינו. במקומות שונים במרחב הפתוח ניתן לנוח, להשקיף אל הנוף, לשוטט בשדה ואף לעצור לפיקניק. גם בעלי החיים למיניהם אוהבים פיסת טבע זו. אפשר לפגוש ארנבות, ולעיתים נדירות איילים. ציפורים ועופות דורסים דואים ומרחפים בשמיים. ממשיכים בשביל הכורכר המפותל שעובר כעת במקביל ומעל לגדר המערכת. חולפים על פני מעיין אום אל-דיב השוכן בעמק קטן בין שביל הכורכר לגדר המערכת. נקודת הציון למעיין הם שני עצי חרוב הניצבים בשדה מעובד.

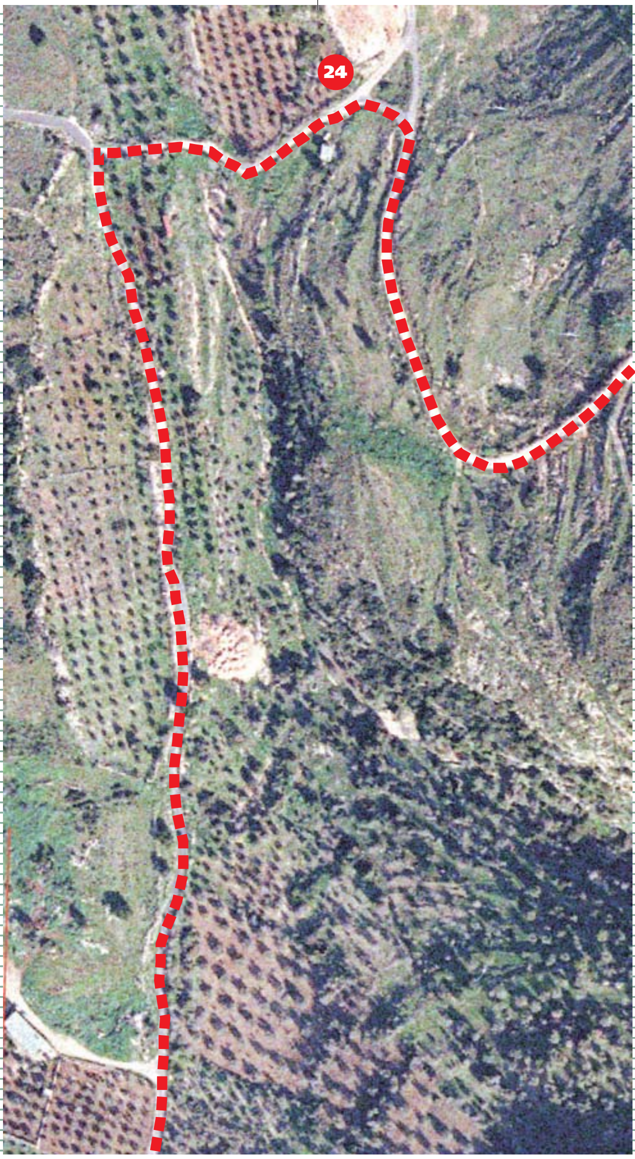

يميل الطريق قليلاً الى الغرب ويبتعد عن الجدار الفاصل. نتوقف عند شجرة الخروب عن اليسار للتمتع بالمنظر. ننظر إلى الأسفل فنرى شجرة خروب أخرى كبيرة ونشاهد منظر المدينة، حيث يقع في المنطقة القريبة اثنان من أحيائها، حي وادي ملحم عن اليمين وتحيط به أشجار اللوز التي تزهر في نهاية شهر شباط وتلبس حلة بيضاء لمدة أسبوعين.

والحي الثاني على تلة عن اليسار هو حي سويسة. ونشاهد عن بعد جبل الدحى، جبل التابور، الناصرة ومرج بن عامر.

ونشاهد عن اليسار أطراف المدينة، ومنها قاعة العلوم والفن الكبيرة ذات السقف الأزرق. ونشاهد قرب حي سويسة حرشاً من شجر الصنوبر فيه متنزه

הדרך נוטה מעט מערבה ונפרדת מגדר המערכת. ליד עץ חרוב הניצב מצד שמאל נעצור לתצפית. נביט מטה ונגלה עץ חרוב גדול נוסף. שוב אנו בפני פיסת נוף המשלבת, באופן מיוחד כל כך לאום אל-פחם, במבט אחד נוף קרוב עם נוף רחוק. בנוף הקרוב נצפות שתי שכונות של אום אל-פחם, ואדי מלחם מצד ימין. שכונה זו מוקפת מטעי שקד אשר פריחתם המרהיבה בסוף חודש פברואר ובתחילת חודש מרץ יוצרת מרבד לבן של פריחה הנמשכת כשבועיים בלבד. מצד שמאל במעלה הגבעה נמצאת שכונת סויסה. בנוף הרחוק נצפים גבעת המורה, הר תבור, נצרת ועמק יזרעאל. במבט שמאלה מבחינים מחדש בשולי העיר.

بلدي، فيه ألعاب، طاولات ومراحيض. وتقام في المكان أثناء العطلة الصيفية مخيمات للأولاد. نهبط في طريق الكركار حتى نصل مفترقاً فنتجه يساراً حيث يكون أمامنا **حي وادي ملحم**[24]. ونتجه يميناً في المفترق إذا أردنا الوصول إلى المتنزه وحي سويسة. هنا يتجه مسار الجولة يساراً الى المدينة. نجد هنا في نهاية الشتاء وبداية الربيع نبات الخرفيش الشائك حيث يمكن إزالة قشرته وأكل ساقه ذي الطعم الحلو قليلاً.

המבנה הגדול עם הגג הכחול הוא אשכול פיס למדע ואמנויות. סמוך לסויסה ניתן להבחין בחורשות צפופות של עצי אורן אתר חניון הנופש העירוני. החניון מכיל מתקני משחקים, שולחנות פקניק ושירותים. בחופשת הקיץ פועלות במקום קייטנות לילדי העיר. יורדים בדרך הכורכר עד לצומת ופונים שמאלה. ישר נגיע אל **שכונת ואדי מילחם**[24]. הדרך מגיעה אל צומת T. על מנת להגיע לסוויסה ולחניון יש לפנות ימינה. מסלול התיור פונה שמאלה וחוזר לכיוון העיר. בסוף החורף ובתחילת האביב ניתן למצוא במקום צמח קוצני בשם חורפיש. מקלפים את קליפת הגבעול הקוצנית ואוכלים את ליבתו.

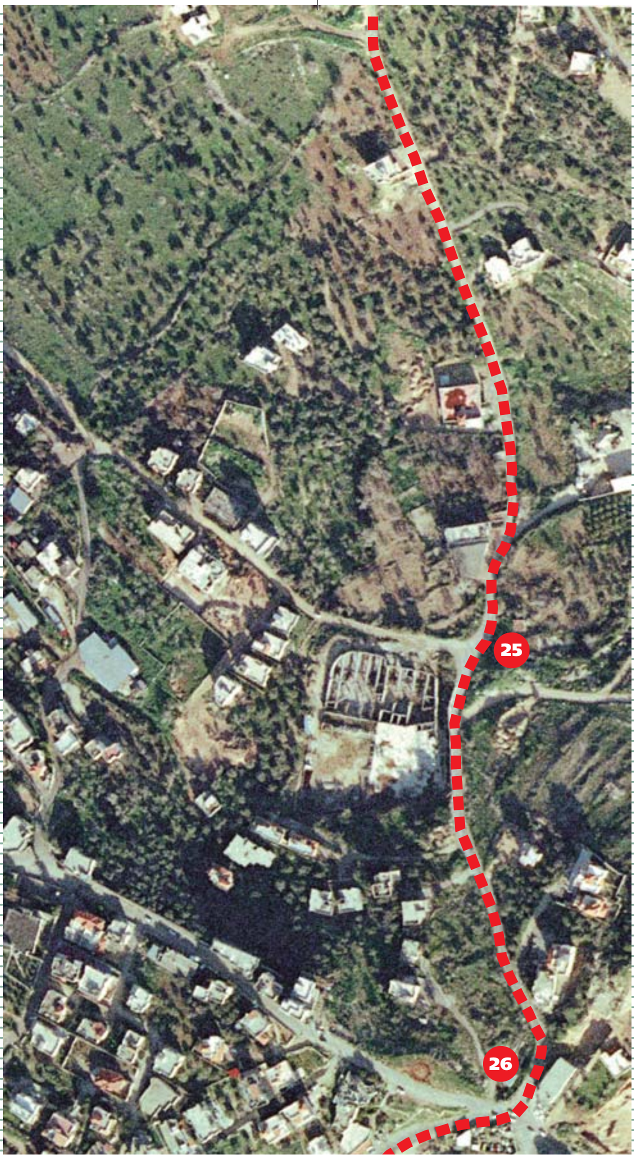

إذا سرنا في الطريق نشاهد مرجاً صغيراً يوجد شماله حرش من أشجار الصنوبر وحي عقادة الذي تسكنه عائلة جبارين. توجد في هذا المرج أشجار ومزروعات كثيرة تستمد مياهها من **عين العيون**[25] المياه الموجودة على يمين الطريق. وتنبع المياه قرب شجرة صفصاف كبيرة. ويحيط بعين الماء بستان من أشجار التين، الحمضيات، اللوز والرمان. وتوجد الكثير من ينابيع المياه قرب البستان وفي أسفل الجبل.

نسير في الشارع المرتفع حتى نصل **مفترق طرق**[26] ونشاهد المدينة، وقبتين مذهبتين من الجنوب تقعان في المركز القديم للمدينة. توجد في المفترق خمس طرقات. يقود الطريق المنحدر الى الأسفل

בהמשך הדרך נגלה לעין עמק קטן שמצפון לו חורשת אורנים ושכונת עקדה של משפחת ג'אברין. העמק עשיר במטעים ובגידולים חקלאיים אשר מקבלים את המים מ**מעיין אל־עיון**[25] הנמצא מימין בהמשך הדרך. מוצא המעיין הוא ליד עץ צפצפה גבוה. המעיין מוקף בוסתן המכיל עצי תאנה, הדר, שקד, ורימון. אל־עיון משמעו בערבית המעיינות. השם ברבים נובע ממספרם הרב של נביעות מים סמוכים הקיימים באזור הבוסתן ובצלע ההר.

עולים עם הכביש עד ל**הצטלבות**[26] שבמעלה הדרך. העיר נגלת מחדש. מצד דרום שתי הכיפות המוזהבות מציינות את מרכז העיר הישן. ההצטלבות מכילה

الى شـارع مدخـل المدينـة عند مفتـرق أم الفحم. على هذا الشارع الذي سبق وسرنا فـي جـزء منـه تـوجـد مـحـلات تجـاريـة وخدمـات كثيـرة، مثل حوانيت الأثـاث، المطاعـم، المخابـز والحلـويـات، مـحـطـات الوقـود، ومجمعات تجارية وغيرها. يمكن التـوجـه إليـهـا لـشـراء الحـاجـيـات والأكل فـي المطاعم.

نستمـر في مسـار التنـزه في شـارع القـدس الجـديـد عن يمـين المفـتـرق. هنـاك شـارعـان يـتـجـهـان يمـينـاً: الأول بـاتجـاه حي العيون وقاعة العلوم والفن، والثاني هـو الشـارع الرئيسـي – طريق القـدس الذي يصـل إلى مدخل المدينـة. إنه شـارع جديد وجزء من تخطيط لشارع التفافي حـول المديـنـة.

חמש פניות. הדרך מטה מובילה לתחתית הערוץ אל כביש הכניסה לעיר מצומת אום אל־פחם. לאורך הכביש, שחלק ממנו עברנו בראשית מסלול חמסה, מתנהלים חיי מסחר ושרותים ערים. חנויות רהיטים, מסעדות, חנויות מאפה ודברי מתיקה, תחנות דלק, מרכזי קניות ועוד. ניתן להמשיך מטה ולבלות בקניות ובמסעדות. ממשיכים במסלול הסיור בכביש אל־קודס, כביש חדש הפונה מהצומת ימינה. קיימים שני כבישים הפונים ימינה, אחד לכוון שכונת אל־עיון ואשכול פיס. השני הוא כביש ראשי, דרך אל־קודס, המובילה אל כניסת העיר. זו דרך חדשה, חלק מכביש טבעת מתוכנן שיקיף את כל העיר.

نستمر في مسار التنزه في شارع القدس الذي يشرف على المركز القديم للمدينة وعلى مدخل المدينة ومجمعاته التجارية، وعلى **حي الظهر**[27] شمال شرق المدينة حيث هناك الملعب البلدي لكرة القدم السوق المسقوف والقبة الذهبية للمدرسة الثانوية الأهلية وهي مدرسة للطلاب المتميزين. ويوجد على مقربة من الملعب البلدي متنزه الواحة.

מסלול הסיור ממשיך לאורך דרך אל-קודס הצופה כל העת אל מרכז העיר הישן, אל כביש הכניסה לעיר ומרכזי הקניות שלו, ואל **שכונת אל־ד'הר**[27] בצפון מזרח העיר. שם נשקף אצטדיון הכדורגל העירוני. השוק המקורה וכיפת הזהב של בית הספר התיכון אל-אהליה – בית ספר ראשון לתלמידים בעלי יכולות גבוהות. ליד האצטדיון ממוקם הקאנטרי קלאב המקומי אל-וואחה – נווה מדבר.

نسير في شارع القدس المنحدر حتى مدخل المدينة ونعود إلى ساحة مطعم البابور وموقف السيارات. تبرز طريق القدس تطور المدينة من المركز القديم وحتى الأحياء الجديدة، من المنطقة كثيفة السكان وحتى الأحياء المخططة ذات الخدمات المنتظمة. كل ذلك وسط مواجهة ظروف الطبيعة المحلية ذات المنحدرات الحادة التي يتم شقها لإقامة البنايات والطرقات مع تطور المدينة.

יורדים בדרך אל־קודס עד כניסת העיר וחוזרים לרחבת מסעדת אל־באבור ולמגרש החניה. דרך אל־קודס ממחישה את התפתחות העיר מהמרכז הישן ועד השכונות החדשות. מהאזור הצפוף ועד לשכונות מתוכננות ובעלות תשתית מסודרת. כל אלה מתמודדים עם תנאי הטבע המקומי המתאפיין במצוקים חדים, שאל תוכם נחרצים מבני ודרכי העיר המתפתחת.

El-Daher neighborhood[27] on the northeast part of the city and the municipal soccer stadium. Also in this neighborhood are the covered market and the golden dome of the El-Ahlia high school for gifted children, the first of its kind in the city. Next to the soccer stadium is the local Alwaha (oasis) sports center. **pp. 54, 55**

We turn back down the El-Kuds road to the city's entrance and to the parking lot in front of the El-Baboor restaurant. The views from the road are a testimony to the city's development, from the old center to the new buildings, from the densely populated areas to the modern residential neighborhoods with their carefully planned infrastructure. All these are accomplished against the background of the uncompromising cliffs and steep ascents, into which the structures and roads of the growing city are etched.

pine tree forest next to the Suisa neighborhood marks the municipal recreation area. The place includes playground installations, picnic tables and toilettes. During the summer months summer camps for the city's children operate here. We continue down the dirt road and turn left at the next intersection. If we continued straight we would have arrived at the **Wadi Milhem neighborhood**[24]. We arrive at a T-junction. The right turn takes us to the recreation area and the Suisa neighborhood. The trail turns left though in the direction of the city. In the early spring one can find here the thorny Hurfeish (Crataegus azarolusa). You will have to peel the outer layers of the stem in order to find the edible core. pp. 50, 52

Further down lies a small valley and north of it is a pine grove and the Akada neighborhood, which is part of the Jabarin clan estates. The many orchards and agricultural crops in the valley are irrigated by water from the **Ayoun spring**[25], located up the road and to the right. The spring flows next to a tall poplar tree and is surrounded by figs, citrus trees and pomegranates. Ayoun is Arabic for springs, and the name derives from the large number of the nearby water springs, flowing around the orchard and from the nearby mountainside. pp. 52, 53

We follow the road up to an **intersection**[26]. Once again the city is facing us. To the south are the two golden domes, marking the historical city center. Five roads radiate from this intersection. The descending road brings us to the bottom of the riverbed and to the access road from the Umm el-Fahem intersection. This road, part of which we have already seen/walked at the beginning of our tour, is the site of lively commerce and enterprise. Furniture stores, restaurants, bakeries, sweets stores, gas stations, shopping centers and more, can all be found here. We could continue down the road to one of the shops or restaurants. Instead the trail leads us to the El-Kuds road, a new road to the right of the intersection. The other road to the right leads to the El-Ayoun neighborhood and to the science and arts center. The El-Kuds road is the larger of the two and brings us to the entrance to the city. This new road will become part of a future ring road, which is planned to run around the city. The trail continues along the El-Kuds road. From here we can see the old city center, the entrance road to the city, the shopping centers, the pp. 52, 53

(hollyhock) leaves are used to prepare leaves stuffed with rice and meat when the grapevines have shed their leaves. The leaves of the hubeiza (common mallow), ilik (chicory) and akoob (tumble thistle) are used in the preparation of the main course of the meal.

The road continues down to a T-junction. We turn right. Down to our left is a municipal installation which is part of the road-safety education project. We are drawing closer to the security fence, west of Taibeh. At the next intersection we turn left and arrive at a dirt road. We are in the middle of an open field. Around us are natural forest trees and almond and olive orchards. As the seasons turn we can find here cyclamens, anemones, asparagus, hollyhocks, and medicinal herbs such as medicinal sage, the common hyssop and the common rue.

Looking east we can see the deep waterbed of the winding **Haramia Wadi**[23], alongside the distant and pastoral view of the Gilboa Hills and the Jezreel Valley. There are many places to stop for a rest, look at the view, wander around in the fields or have a picnic. The animals too are drawn to this piece of nature. One can see here rabbits, and at times even deer. Above us, land birds and birds of prey are flying and gliding.

pp. 49, 50

The winding dirt road continues parallel to and above the security fence. We pass the Um El-Dib spring, nestled in a little valley between the path and the fence. Two carob trees standing in a cultivated field serve as a landmark for the spring.

The path bears to the right and away from the fence. Our next stop is a lookout next to another carob tree to the left of the path. Below us is another large carob tree. Once again the near views combine with the distant ones to create the unique tapestry so typical to Umm el-Fahem. The near view includes two of the city's neighborhoods. To the right is the Wadi Milhem neighborhood and around it are almond orchards. For two weeks between the end of February and the beginning of March, the almond trees bloom, creating a magnificent white carpet around the neighborhood. To our left and up the hill is the Suisa neighborhood. In the distance are the Hill of Moreh, Mount Tavor, Nazareth and the Jezreel Valley. A look to the left reveals the urban edges of the city. The large blue-roofed building is the science and arts center, built with monies from the national lottery. The dense

parts and will take us 200 meters down. Beautiful vistas are revealed to us during our descent. We can see the northeastern city limits transform into open views. Our next observation point is to the right, past a row of affluent new houses of different architectural styles. To our right is a spacious house with a diagonally lined front. We turn right and follow the path for about 50 meters to a point overlooking the valley. In front of us are the valley, the Galilee, the Gilboa Hills, Northern Samaria, the city of Jenin and the Jordanian Jilaboon-Gilad Hills. The city of Umm el-Fahem extends all the way to the security fence, seen here at the foot of the mountain. To the north of the fence are the Wadi Milhem and Suisa neighborhoods. Taibeh and Yamoon, on the other side of the fence, are part of the Palestinian Authority. In the future the city of Umm el-Fahem will grow in the direction of the Suisa lands, but at present the area is sparsely built.

We continue our descent down the road. We are at the edge of the city, the buildings are sparse and old olive trees (Roman Zeitun) grow around us. At the intersection we turn left and continue to the next intersection. The trail veers to the right, to **Khalayel Street**[21]. But before we turn, let us continue a little pp. 46, 47 bit farther and turn right into the el-Khalayel courtyard. This part of the first 'Environment Design' cluster was completed and inaugurated in March 2006.

We return to the path and enter the Burgul neighborhood. Twenty years ago this was a remote neighborhood and its residents grew geese for a living. We see one of these geese pens as we cross into the neighborhood. Many of the names given to tracts of land here can be traced back to local folklore. The El-Acil plot was named after the pure bred Arab horse which was once traded for this land. Another plot, Asafah (forehead) was named after a horse with a peculiar-shaped forehead. We cross the densely built part of the neighborhood and arrive at an **open area**[22]. pp. 47, 48

The local vegetation is revealed in all its splendor. Down the hill is the Ein Ayoun orchard, resplendent with giant poplars, citrus tress, plums, figs, pomegranates, grapevines, pecans, pistachia trees, carobs, oaks, medicinal herbs such as sage (shijiri), hyssop (zaatar), Persian hyssop (Persian zaatar) and the common rue (pijan). Edible wild plants can also be found here. The zaamut (cyclamen) and lasiani

observation point. The Sufis are a Muslim sect that emphasizes love of God and sincere belief in God rather than literal dogma. Sufism separated from mainstream Islam towards the end of the 8th century. The small group of followers referred to themselves as pilgrims "traversing a spiritual path". God and truth were referred to as The Beloved. Later on they adopted the name Sufis. They preached a life of frugality and abstinence. Tzoof means wool, and the Sufis wore woolen garments and adopted an ascetic lifestyle. The Sufis mystical and spiritual writings offered an emotional, rather than an intellectual, path for bringing man closer to God. The Sufi's writings influence is evident in the works of Ibn Gvirol, the Rambam and other Jewish writers during the Spanish Golden Age.

In close proximity to the Zavia are the graves of the princesses: El-Amirat. It is believed that these graves were the burial sites of the daughters of a monarch dynasty buried there during a long period of fortification.

We continue on the path towards the **observation point[20]** looking north. The view from here is unique, in that it stretches all the way to the top of Mount Hermon and the Syrian plateau. pp. 39, 42

Below us is Marj Ibn Amer – the Jezreel Valley, Afulla, Iksaal, Nazareth and Mount Tavor. Near Megido one can see traces of the previous settlement, Lajun, where some of the residents of Umm el-Fahem came from in 1948. These residents are considered present absentees, and continue to ask for the return of their lands.

Farther on is the observation point looking east, overlooking the Jordanian Irbid Mountains, the Gilboa Hills, the road to Beit Sean and the Northern Samaria Hills. From here we can see the Israeli security fence, separating the Palestinian Authority from the State of Israel. Beyond the south part of the fence one can see the villages of Yamoon, Sila El-Hartia, Tainik, Sabah Elhir and Jalame. North of it lies Suisa, a green mountainous area which is part of the Umm el-Fahem municipality and is only sparsely populated. Here is a large park where one can stop for a picnic or follow a nature trail. During the summer months, summer camps for the city's children operate here.

From the top of Mount Iskander we follow the road descending to the north. The slope is steep at

municipal water system.

We continue our ascent to the El-Ein supermarket. The road continues to the southern city exit. We turn left and climb the steep ascent to the top of Mount Iskander.

Behind us the view of the city is revealed in all its beauty. It is recommended to walk backwards so as not to miss the peak of the Siet Hizaran hill and the interesting pattern formed by the city neighborhoods on the face of the hilly terrain. The climb leads us to the peak of **Mount Iskander[19]**. The mountain was named after the righteous Sheikh Iskander whose grave is at the center of the peak. In the 12th century, during the reign of Saladin, this peak was used as an observation and warning point overlooking the Mediterranean Sea. From here strategic information about enemies approaching from the sea was passed eastward to Balad Ashem (land of Shem), an area that included (then) Pasletine, Jordan, Lebanon and Syria. After the death of Saladin (who was Kurdish) these observation points were turned into makams, structures that included a single room, in it a holy grave and outside it a praying area. Praying near a grave is forbidden according to Islam. With the advent of urban development mosques were erected near the makams. **pp. 39, 40-43**

From the top of Mount Iskander one can see the Mediterranean Sea to the west, the Galilee mountains, Lebanon, Mount Hermon and Syria to the north, the Gilboa Hills, Northern Samaria and the Jordanian Gilad Hills to the east, Southern Samaria and the northern edges of Tel Aviv to the south.

On a clear day the entire center of the country and north of it can be seen from here.

From the Sheikh's grave we turn west to a path that winds its way to the peak. Several observation points are located along this path. The first one is only a hundred meters from the grave and looks out to the west. From here one can see the city and its development. The two golden mosque domes mark the historical center of the city. Beyond them one can see the Mediterranean Sea, Caesarea, Jisser el-Zarka and the Hadera power station. To the north stretch the El-Roha lands – the Menashe Hills, Wadi Milek, the Carmel mountain ridge, Daliat el-Carmel, Usafia, Haifa University, the Haifa bay, and farther up also Acre, Nahariya and the Lebanon Mountains.

The 'Zavia' Sufi mosque stands near this

blocking of the crossing the commercial activity still thrives, owing to the development of the southern city entrance towards Mei Ami, Katzir and Wadi Ara at the end of the street. To the right, in front of the Atid technological school, lie the remnants of the Ein El-Naby spring.

Umm el-Fahem is also known as Balad El-Maia Wa'ayen, the city of the hundred and one springs. The presence of a high groundwater table is responsible for the many springs that used to flow in the area. As a result of over pumping and drilling by the Mekorot water company many springs have dried out. The springs were the nuclei around which building clusters and neighborhoods formed, and many neighborhoods were named after nearby springs. We are now standing at the Ein Nabi neighborhood. Ein is a spring in Arabic and the neighborhood was named after the Ein El-Naby spring. Later on we will visit the Ein El-Shaara neighborhood. Of the ten springs that remain active, most flow all year round. Near some of them one can still find traditional farming of maluchia (Jew's mallow), tomatoes, eggplants and lentils, all irrigated by the old flood irrigation system. For that purpose water from the springs is collected into small pools. Prior to its connection to the national water system the springs served as the only water source for the city's residents, domestic and wild animals and the local flora. To this day many of the residents still fill bottles with drinking water from the local springs and in particular with water from the Ein El-Mualka, Ein El-Uuasta an Ein Haled springs.

A variety of social traditions have evolved around the springs. Women would come together to fill up their water jars. They would balance the water-filled jars on their heads, using a special step as they walked. Around the spring, new acquaintances were formed, matches were made and special homecomings were held to welcome new brides, as they would come to fill the first jar of water for their new homes. Here wedding dishes were washed, sheered wool was rinsed and cattle and horses were cleaned. Near the springs were built various utility structures, such as the Ran, a tub that was chiseled into the rock, or built from stones and cement.

The Ein Al-Naby spring is an example of a spring that has disappeared under the densely built neighborhood. The spring water now flows into the

seeds.

The street is lined with music stores, clothing stores, a barber shop, home utensils shop, vegetable stores and a kiosk that offers coffee, tea and sweets. The narrow market street ends at the old access road to the settlement. From here the vistas of the Jezreel Valley, the lower Galilee mountains, Mount Tavor and the Sea of Galilee are revealed. On a clear winter day one can see the snow on top of Mount Hermon.

The **Al-Maidan Square[17]** continues to be an integral part of the city. The local taxi station serves the local residents as well as residents of the neighboring towns and villages. Around it are a number of cafés and kiosks. The cafés serve as a meeting place and as a 'lobby' for passengers waiting for their rides. Also in the square are a bookstore and the city's oldest photography store. At the Biader, hitchhikers wait to catch rides to Wadi Ara.

pp. 31, 36, 37

To the right of the Al-Maidan Square, the Tariq Al-Madina street winds its way up the slope of the Iskander Mountain. At 521 m, the mountain's peak is the highest point in the area. The settlement nestles at the foot of the mountain. The road, which becomes steep at the Biader Al-Maidan, comes to an end at the Iskander lookout.

This part of the road marks the beginning of the Jabarin neighborhood. The Tariq Al-Madina Street, which started at the Umm el-Fahem intersection, becomes the main road which crosses the Jabarin neighborhood here. Up the road, on a steep slope overlooking the view, sits the Agbaria cemetery. The cemetery, which served the Agbaria and Jabarin clans, was once located outside the city limits but has now become part of the urban fabric. Another cemetery, at the edge of the Mahamid alley cluster, serves the Mahajna and Mahamid extended families. Islamic law calls for modest burial sites and graves may be marked by two stones rather than by tombstones. Various means by which families chose to mark their graves can be seen here.

Further up the road are the stores and the residential dwellings of the **Ein El-Naby neighborhood[18]**. Before the construction of the security fence, this was the main rout traveled by northern West Bank residents on their way to work in Israel. This contributed to the commercial development of the street. Despite the fence and the

pp. 38, 39

coffee. Before the holidays the residents often crowd to the shop to purchase the prerequisite sweets.

From the city hall the alley continues to the Abu Obeida mosque. Here the Alnoor Altabi association operates a medical center including a first aid station, a dentist clinic, a laboratory, mammography and ultrasound services, an alternative medicine center and a Red Star of David emergency services station. The same mosque houses a culture center that serves the local residents.

We follow the map to the **Aked Agbaria cluster**[15]. Here stands one of the largest and oldest buildings in the city. Built more than 200 years ago, this structure belongs to a bygone era when the living quarters and work area were combined under one roof. The entrance level served as an olive oil press while the upper level served as living quarters. The building, which is supported by magnificent stone arches, was built for Hassan El-Saad, the Effendy of Umm el-Fahem at the time of the Ottoman Empire. **pp. 31, 34, 35**

We turn left to the Al-Maidan market square. This used to be the Biader of the Agbaria clan, where crops were gathered, processed and distributed between clan members. Weddings and mourning ceremonies were also held at the square. In 1948, following the signing of the armistice between Israel and Jordan, this was the site of the incoming ceremony for the Israeli military governor. Each clan had its own Biader.

The **Al-Maidan market**[16] was the first important landmark on the road leading from Wadi Ara to the rural settlement, and so the Agbaria Biader came to fulfill an important role in the economic and financial activities of the entire village. The first bank in Umm el-Fahem was opened on this street. **pp. 31, 35-37**

The Al-Maidan market is located between the Aked Agbaria and the local taxi station. Around it are the first stone houses to be built in the city. Some of these houses can be seen from the area adjacent to the Aked Agbaria. A visit to the corner haberdashery store reveals the thickness of the walls of these buildings and the domed ceilings, designed to optimize height and minimize weight.

Mahmas El-Fahmawi seed roasting and café is the oldest shop in the market. Customers are treated to a traditional cup of coffee spiced with cardamom, and are invited to taste the various roasted seeds. The local favorites are the elongated and salty sunflower

leads to the Agbaria neighborhood and to the main building of city hall.

Fifty meters down the left alley we come to **two old but well-preserved mud huts[12]**. These are pp. 29, 31 still used for living and storage. We return to the mosque and follow the road to the **city hall building[13]**. pp. 29, 33

The city hall square connects the first four neighborhoods: Agbaria, Mahajna, Mahamid and Jabarin. It is because of this location that the city hall building was built here in 1965. The building has become a center of public activity and around it evolved commercial and building activities.

Here used to stand houses, reminiscent in their building techniques of the rural settlement this used to be. The main building materials were mud and stone, quarried at the El- Mahper quarry near Ein Ibrahim at the entrance to the city. Each small house consisted of a single room, at times just an alcove that served as kitchen, bedroom, guestroom and storage room.

North of the City Hall Square is the 'city hall cluster', a collection of alleys that once ran along and between the mud structures. With time the mud structures were replaced by stone buildings. A stroll along these alleys conjures memories of the old settlement. From the northern end of the sloping alleys we turn left to the **Abu Kazem cluster[14]**. Here stands the building pp. 31, 33 of the Israeli military governor, who served here between the years 1948 to 1967. Remnants of old structures are standing next to renewed building projects. The aroma wafting over the square originates from the seed roasting plant and the nearby café. The local cobbler sells socks, shoelaces, shoe polish and brushes. The nearby tailor makes suits to order and has a large selection of fabrics. Below the governor's building there is a ladies' hair salon. Men and women do not share hair salons.

From Abu Kazem we return to the City Hall Square to the Abu Kasayem candy and seed roasting shop. The candies, stored in a variety of transparent containers of different shapes and sizes, lend a festive and colorful look to the entire store. The combination of sweet and savory foods reflects the traditional fare offered to houseguests. During the Eid Al-Fitr holiday, marking the end of the Ramadan fast, the guests are traditionally treated to Kaake El-Eid, served with sweets, roasted seeds, Sada (bitter coffee) and sweet

around it, inner courtyards, yards, ancient houses and modern structures were built.

The El-Mahajna market street is noted for the large number of flower shops and fast food concessions: skewered meat, falafel, and pizza, roasting plant, cafes and sweets. The bookstore was once a veritable treasure of books and newspapers until the time when newspapers home delivery took over and later the Internet. Now an Internet café has opened near by.

The flower shops hark back to days when spice, medicinal and perfume herbs were sold next to vegetables and gifts. With the rise in the residents' standard of living, dedicated flower shops have opened, where customers may buy flowers for festive occasions, holidays and for their visits to sick people. Further down the road is a nature store, selling perfumes and natural, including medicinal, products.

The Mahajna market is brimming with life throughout the day and until the late evening hours. Three wide alleys, typical of the old style of building, branch out from it. At the El-Mahfoud alley stands an old house (built before 1948), its balcony adorned with a wrought iron handrail. A stroll through the courtyards and alleys next to the Mahajna market affords a sense of the original culture of building and living.

Inner gardens, details of windows, staircases and doors, all are means to create private spaces in the midst of a crowded settlement.

As we turn left, further up, the turret and the golden dome of the Omar Ibn El-Khatab are revealed. This street is famous for its women's clothing shops, bridal apparel, jewelry and shoe stores. The street comes to an end at the mosque square.

The **Omar Ibn El-Khatab mosque[10]** was **pp. 27, 29, 31** previously named after the El-Mahajna clan. Its current name was given to it as part of the Islamic Movement renaming efforts. In the mornings a fruit and vegetable market is held at the square in front of the mosque. On Fridays one can find here additional products, including shoes, clothes, home appliances and CD's. Five alleys radiate from the square. The right alley leads to the **Mahamid and Mahajna cemetery[11]**. This **pp. 29, 31** alley has been designated as one of the clusters of the 'Environment Design' project.

The alley to left of the mosque leads to the Mahamid neighborhood, and the one going straight

famous works are The Book of Healing and The Medical Canon.

The Ibn Sina square includes a variety of shops and businesses, many of them named after the great man: The Ibn Sina chickpea restaurant, a pharmacy, a bakery, a grocery store, an electrical appliances store, cafes, a sweets store, a falafel stand, a home appliances store, a stationary store, hair salons and more.

The Ibn Sina restaurant serves Galilee style traditional hummus (chickpea dip), together with a spicy tomato sauce, chopped onions and pickles.

The hummus is served from morning till noon. Customers may buy special pita bread (camaje) at the nearby bakery. Regular pita bread is available at the restaurant.

From the square we continue past the different shops to the Arabi grocery store at the entrance to the **Biader El-Mahajna neighborhood[8]**. Arabi's grocery store offers a variety of fresh vegetables and herbs, many of them related to the wild plants the residents would once gather in the field: chicory, cyclamen leaves, hyssop, thistles and more. According to season one can find here fresh or dried spice, medicinal, and perfume herbs, as well as olives and olive oil. Processed olives can be purchased year round.

pp. 23, 25-27

Up the street, on the right side, is the Sahinum electrical appliances store. 'Sahinum' was the name of a popular Syrian sitcom featuring a hotel in the Damascus Kasbah by that name. It was because of this series, broadcasted during the 1970's and starring leading Arab comedians (Dorid Laham, Juar Basidra and others) that the word acquired a metaphorical meaning implying a lodge or a place of rest. Israeli Arabs began using it as a place name during the 1980's. Palestinian Arab business owners, not only in Umm el-Fahem, but also in other places in Israel, had difficulty reconciling Arab names with identities. The frequent use of the name Sahinum points to a longing for a cultural identity, such as the one experienced by them when watching the TV series.

The road turns slightly to the right and brings us to the heart of the Mahajna neighborhood. We climb up the street to the intersection and turn right into **the Mahajna market[9]**. This is the historical center of the city. The Biader was the center around which evolved the rural and urban life of the El-Mahajna clan. A network of alleys, both narrow and wide developed

pp. 23, 26-28

sage, sandwiches, and an assortment of narghilehs. Those in a hurry can have an espresso. Traditional coffee on the other hand is a lengthier affair which requires peace and tranquility.

From the lookout we turn south, past the marble workshop and towards the **Ibn Sina square**[7]. pp. 23-25 Grapevines cover the arbors in the gardens and balconies along our path. Most gardens combine decorative plants with utility plants, such as lemons, figs, pomegranates, herbs and Vegetables. In most houses the staircase is external to the house. The walls around the houses are varied and textured. Small sheds for sheep have been built in some yards on the left side of the road and add another facet to this urban tapestry. The sheep's milk is used to make cheeses, labane (a type of sour cream cheese) and sour milk. Down the road is the Ibn Sina intersection, a place where several neighborhoods meet. The square is named after the local public school. The school building was the first building in the area. Here stood once the (only) high school in the city. The school's former name, Jorof (the dig), was given because it was dug into the rocky terrain. The school building was later joined by many other buildings, starting from the direction of the old city center. Today it stands at the intersection between the Biader El-Mahajna, the Ras El-Hish, the Shikoon and the El-Masiat neighborhoods.

The word Biader refers to the open square where family members used to gather and process their crops (wheat, barley, sesame etc.). Each farmer would then take his own produce and store it in his house.

Shikoon was the name given to the first neighborhood built at the end of the 1960's outside the geographical boundaries of the four major clans on land leased from the Israel Land Administration.

The name Ibn Sina was given to the school only in the late 1980's. Giving names to streets and to public buildings is a relatively recent practice, initiated in 1988 by the municipality after the Islamic Movement came to power. Since then, streets and schools previously referred to by letters are given names commemorating the Islamic, Arabic and Palestinian history.

Ibn Sina (Avicenna, 980-1037), a Persian physician, philosopher and scientist, wrote 450 books, many of them on subjects related to medicine and philosophy. He is considered the father of modern medicine and the leading Islamic scientist of all times. His most

Tavor, the El-Roha Hills, The Carmel mountain chain, Daliat el-Carmel and Haifa University, the Menashe Hills, Wadi Milek and the Mediterranean Sea.

Wadi Ara is a geological boundary. We are standing on Mount Amir, a mountain composed of hard limestone, which accounts for its rocky appearance. Ruins from several historical sites have been found along the road. The most famous of them is an ancient oil press from the Byzantine era that remained in use until the Islamic period. These ruins can be seen when you visit the Ein El-Zeitun neighborhood.

The carob trees that used to grow in the area have all but disappeared due to the charcoal industry that lent the place it name (Umm el-Fahem is Arabic for 'The mother of charcoal'). Charcoal, produced by firing wood to remove water and other volatiles, provided a clean source of energy and was the only available fuel material until the advent of the modern era. The area was also used as grazing land and cropland. Winter crops consisted mostly of wheat and barley, while the summer crops included hay, chickpeas and sesame. Today, due to water shortages, the area is covered with olive groves, almond trees and JNF forests. Near some of the springs, such as the El-Zeitun spring, one can still find the remnants of old orchards. Near the sources of springs one can find vegetable plots of eggplants, tomatoes, cucumbers, parsley and maluchia (tumble thistle). Figs, pomegranates, citrus and quince grow in the orchards. In the winter and spring the residents gather wild vegetation, such as chicory, hyssop, loof (Arum Palestinum or black calla), thyme-leaved savory and more.

The Ein Ibrahim neighborhood, on the northern side of the Wadi, also bears the signs of the city's resurgence. New commercial, services and recreation venues are available and the slopes overlooking Wadi Ara are all zoned for building.

The residents of the nearby Mahajna neighborhood are all members of the Mahajna family. Some of them are descendents of old local families, while others are refugees from the Lajun village (now Kibbutz Megido) and moved to Umm el-Fahem during the 1948 war.

Café Ras El-Hish: Sitting at the Ras El-Hish café is always a pleasant experience, but sunsets offer the guests an especially magnificent view, as the glowing Mediterranean spreads before them and as far as the eye can see. The café offers traditional coffee, tea with

We pass three traffic circles. On each of them stands a memorial for one of the three victims of a police shooting, killed during the October 2000 demonstrations at the start of the El-Akza intifada. The memorials feature verses from the Koran.

After we pass the second circle we turn right in the direction of the Art Gallery.

The Umm el-Fahem Art Gallery[4] has been operating under the auspices of the El-Sabar association since 1996. It was the gallery that initiated the environmental design project of which the Tour Trail (encompassing five aspects of the city's life: social, cultural, educational, environmental and economic) is an important part. The gallery hosts changing exhibits on a variety of themes. It is an important venue for Palestinian art and is considered one of the leading galleries for contemporary art in Israel. **pp. 16-18**

From the gallery the road continues to the **Abedallah Ibn Masoud mosque[5]**, named after one of the Sahaba, the companions of the prophet Muhammad, may he rest in peace. We now enter the residential neighborhoods that surround the old city center. The road to the left of the mosque takes us to the El-Battan soccer field. Along it are four neighborhoods. From the gallery to the mosque lies the El-Marmala neighborhood. To the right of the road and past the mosque is the El-Battan neighborhood. Battan is Arabic slang for a rounded, belly shaped object, and the name is a reference to the round shaped hill on which the neighborhood has been built. To the left of the road is the Biader El-Mahajna neighborhood and to the left of the soccer field is the Ras El-Hish neighborhood, where we are now headed. From the soccer field we can see the tops of the Menashe (El-Roha) Hills. To our west is the **Ras El-Hish lookout[6]**, overlooking Wadi Ara. To get there, we turn left and walk along the field to a T-junction. Then we turn right and continue to the lookout. From here we can see Mount Carmel and the Mediterranean. The new houses are proof of the city's expansion from the old center and in the direction of Wadi Ara. **p. 19** **pp. 20, 23**

Wadi Ara was the main commercial route connecting Mesopotamia (modern Iraq) with Egypt. At 392m. above sea level the lookout offers a view of the Wadi Ara road and its environs. From Ras El-Hish we are able to see the Jezreel Valley, Mount

Agbaria, Mahajna, Mahamid and Jabarin families.

In recent years the entrance road leading from Wadi Ara to the center of the old town has become an urban hub for the city and for other nearby settlements. It is becoming the center of local commerce, industry, economy and public services. This development is in keeping with the historical role played by the Wadi Ara intersection.

At our next stop, at Ras El-Hish, we will be able to see archeological and historical findings that point to the past prominence of Wadi Ara.

From the El-Baboor Square we can observe the development of an urban nucleus, and the sprawl of the buildings down the mountainside and into the Wadi. The commercial growth around the intersection area is also clearly evident. On the other side of the road are the police station, the fire station and the El-Wadi market. Next to the square and the El-Baboor restaurant stands the old oil press, which now hosts a country style restaurant. Next to it is a factory outlet store, a Super-Pharm drugstore and a road that leads to several furniture factories, show halls and a modern oil press.

We will cross the road in the direction of El-Khanook, past a large square, and continue along the El-Medina Street to the city center. Shopping centers, both large and small, are being built along the road. On the right one may enjoy a short rest at the Sun Rise café and bakery. On the other side of the road is a round square and at its center a sculpture of a giant traditional water jug. Around the base of the sculpture the 99 names of God mentioned in the Koran are engraved. The nearby **fountain**[3] was built **pp. 12, 16** by local residents as part of a community project. The kiosk, which opens in the evening, offers coffee and light refreshments. In the evening people come to the grassy patch, and enjoy the sound of water trickling from the fountain.

Further down the road more commercial development is evident. There is a gas station, car garages, two shopping malls: El-Manar and Abed El-Latif, shops, print shops, several restaurants, including the El-Saria, the Mangal and the Taboon, a car wash, an Internet company, the El-Basha coffee roasting plant, the Abu Shaqra flavoring syrups company and various other stores which line the road all the way to the old city center.

The Tour Trail

The Trail begins at the **El-Baboor Square**[1] at the Umm el-Fahem intersection, on the Wadi Ara road. El-Baboor is French for engine, and this is where, in late 19th century, the first engine powered flourmill in the area was built by Hassan El-Saad. El-Saad built two other mills, one in Lajun (now Kibbutz Megido) and another in the village of Kafin in Northern Samaria. Here was also the site of the local oil press, operated by mules and water from the Ein Ibrahim spring on the side of the mountain.Today the El-Baboor building houses the famous El-Baboor restaurant. The Ein Ibrahim neighborhood is situated on the western side of the Wadi Ara road, on the Menashe and El-Roha Hills. pp. 12-14

The El-Baboor square marks the watershed between the northern and southern parts of the El-Khataf mountain chain. The Ein Ibrahim spring flows south and into the Eiron River, which starts its flow in the hills of Umm el-Fahem and runs west. The spring flows year round. Near it is a water reservoir and a public garden. From the Ein Ibrahim neighborhood one has a clear view to the south of the center of the city. 200m. north of Ein Ibrahim is the Adalia spring, which flows into Wadi Hshan and from there to the Jezreel Valley.

The Trail begins at the El-Baboor square and from there turns to the center of the old city by way of the main entrance road, **El-Khanook**[2] (the narrow road), named in reference to the topography of the path south of the Wadi Ara road. This is the old road to the town. The road winds its way up along the riverbed to the center village, Umm el-Fahem is first mentioned in El–Makrizi book "The road about the Kings" that describes Umm el-Fahem as one of the villages that El–Daher Bibres, the Mamlukian Sultan granted to Jamal El–Din Akush El–Nagibi The Greater Syrian viceroy. pp. 12, 14, 15

The original settlement of Umm el-Fahem was built on the slopes of Mt. Iskander, the highest in the Umm el-Fahem mountain ridge (521m). Owing to its height, the mountain is rich in springs that flow all year round and it was these springs that provided the basis for the establishment of the town's neighborhoods. Today the residents all belong to one of four families: the

Fahem has assembled a group of architects, designers, artists and local residents, and has asked them to address both concrete and general questions related to the city of Umm el-Fahem and its urban development.

The form taken by the current urban development reflects a variety of influences and needs. Available technologies and new materials, regulations and laws, the effects of globalization, all play a part in the urban process.

The artistic dialogue facilitated by the 'Environment Design' project is meant to give expression to the city's sustainability by means of concrete and practical activities. By highlighting existing cultural resources, this dialogue, which concerns the development of the city, acquires an added meaning.

The 'Environment Design' project includes ten geographical clusters, corresponding to ten different areas within the city. Each cluster was chosen to include several residential houses, businesses, streets and street fixtures. Together with the local residents, options for redesigning the local cluster were examined and formulated into a plan. The resulting 'reservoir of ideas' serves as a source of inspiration for the city's residents.

The ten clusters were chosen so as to mark a trail through the city of Umm el-Fahem.

As visitors follow the trail past the city's vital assets they are introduced to five elements: environment, society, culture, economy and education. Thus, apart from being a geographic route, the trail delineates the complex and ongoing thoughts concerning the place.

Umm el-Fahem: The Tour Trail

Mohammad Rabah, Ami Steinitz

The building conditions, the environment and the life in Umm el-Fahem create a unique arena in which improvisation and planning, private domains and public ones, combine to form a distinctive whole. The development of Arab cities in Israel is mostly the result of the amalgamation of rural settlements to form new urban entities. The war of 1948 brought with it the decline of the traditional Palestinian city and its social and cultural traditions, as well as the loss of urban identity and urban expression within the local Palestinian society. The new urban growth is linked to this historic crisis, to the political conditions and to the gaps that were opened once the State of Israel was established.

The urban development of Israeli Arab cities is thus not part of a preconceived plan but rather an ad-hoc process of formation and self-definition, guided mostly by population growth and construction requirements. Under such conditions, considerations related to urban identity and urban culture are set aside.

The urban development of Umm el-Fahem is typical of this reality. Once a rural settlement in the vicinity of the cities of Jenin, Nazareth and Haifa, Umm el-Fahem has turned into a city that serves the Arab settlements of Wadi Ara. The separation from the West Bank, the decline of the traditional cities, the separation from the Arab world and the transformation from a rural settlement into a city, all these define and inform its new urban development.

Urban elements within the new city both highlight and abrogate the spiritual assets of the past. The urban growth is inseparable from absence and void. The 'Environment Design' process that the city of Umm el-Fahem is engaged in, examines the cultural, social and environmental facets of the developing city. It is hoped that this examination will increase the dialogue between past and future in the city, and that the city's cultural and natural assets will receive proper recognition. For this purpose, the Gallery of Umm el-

of the municipality held throughout the process. The planning and implementation phases were presented in an exhibition, eliciting interest and respect.

Ten plans to develop ten major spots in Umm el-Fahem now await a budget promised by different sources. The artists, architects, and local residents hope for assistance. There is great motivation in the air, great anticipation, but the money is late in coming.

Despite the scanty budget, the walking trail already operates in Umm el-Fahem, attracting many groups of hikers and curious passersby to traverse the city by foot and marvel its beauty, culminating in the view seen from the surrounding hilltops: the Valley of Jezreel extends in all its glamour, as well as the Palestinian Authority lying only meters away.

Ami and Muhammad's blessed activity has yielded results, requiring continued contemplation and activity. The road is long and challenging, but we must not give up. Umm el-Fahem Art Gallery and citizens wish to extend their gratitude to Ami Steinitz and Muhammad Rabah for the great effort, the commendable thought process, the path traveled and the determination. Their impressive achievement cries out to other professionals, to continue this endeavor, from the point where they have left off.

in Umm el-Fahem. It started operating within and for the community. The link with the community, the individual, and the place gradually strengthened. The commitment to the ancient history and long tradition (of which only a little has remained) required special planning and practice. The Gallery set out to gather information about the history of the place, to toil for documentation and preservation of the grand heritage. As part of this endeavor, the involvement of cultural and academic figures who were born and raised in Umm el-Fahem and are familiar with its components (which, as aforesaid, have partly changed over the years) became conspicuous.

Ami Steinitz and Muhammad Rabah's Environment Design project continues the thought process that began in 2003, in the exhibition "At Home" curated by Drora Dekel and Avi Ifargan, where Umm el-Fahem residents hosted artists from all over the country in their private homes, and the latter transformed the rooms of the house into alternative exhibition spaces. The project was a success. It attracted many visitors and drew the interest of the local citizens. Its profound impression among various audiences gave rise to other ideas and initiatives, aimed mainly at intensifying the involvement of local citizens in the fields of planning and the environment. The goal was to involve the local community in issues pertaining to their immediate surroundings regarding both the planning process and the decision-making stage.

Through the initiative of Steinitz and Rabah, the current project has gotten underway. They chose ten important focal points in Umm el-Fahem which need to be improved, and called for inhabitant involvement in their transformation plans.

The Umm el-Fahem Art Gallery took upon itself the responsibility of accompanying and assisting with the project. As Gallery Director, I followed large parts of its realization, and was especially involved in the deliberation and planning phases. Ami and Muhammad outlined a wise course of action: they initiated a dialogue with members of the local community and the residents' representatives at the select spots of work, thus paving an unmediated path for direct contact. The planning and implementation phases were presented to the local citizens. Preliminary meetings with the involved artists and architects were held, as well as discussions with the citizens and representatives

Umm el-Fahem: Past, Present, Future

Said Abu Shaqra

The first inhabitants of Umm el-Fahem arrived centuries ago. They settled on its towering hills and in the forested ravines. To secure an income for themselves, they cut down pine trees in the natural forest to produce fine charcoal for everyday use and as a major economic branch that would give the place its name: Umm el-Fahem ('Mother of Coal'). Agriculture was fostered, alongside extensive culture and tradition, making Umm el-Fahem the focal point of Arab life in the so-called "Triangle" area.

Four families formed the first settling nucleus. Large clans (hamoulas) grew from them, whose offspring wove close relationships, until the differences blurred and the inhabitants of Umm el-Fahem all became one big family. The ancient land connected the town's four quarters as well as the four clans residing in it. It was strewn with ancient houses made of stone, straw and clay which were erected in groves and vineyards, amidst fig, pomegranate and other fruit trees. Many springs carried water from the hilltops to the streams and orchards. Life in the village ran its course with close affinity between man and his surroundings. The land provided a livelihood, and man reciprocated with love and respect. The inhabitants protected their land and safeguarded it.

For decades now, Umm el-Fahem has been undergoing accelerated expansion. Natural increase on the one hand and the lack of planning on the other, created a problem. The absence of solutions for young couples who wish to settle in town resulted in demographic chaos. The intimate link between inhabitant and his land has unraveled; the traditional, long-lasting balance between man and his environment has been violated. The historical settlement has, in fact, given way to a locality born anew. The unfamiliar new reality is forcing the inhabitants to fight for their existence, identity and livelihood.

The Art Gallery's emergence was underlaid by consciousness of the social and cultural reality created

Umm el-Fahem Art Gallery
Gallery Director: Said Abu Shaqra

Curators: Mohammad Rabah, Ami Steinitz

El-khalaiel Court
Mohammad Ali Diab, Yoav Meiri, Hans Pallada

Mahamid Alley
Adnan Mahamid, Bilhaha Aharoni, Revital Bar-Shai, Belu Simion Fainaru

Aked Ighbaria
Moti Shayovitz, Salman Mula, Ayelet Carmon

Municipality
Riad Amin, Shlomit Bauman

Biader El-Mahajna
Maayan Shelef, Farid Abu Shaqra, Roi Fabian, Nimrod Amado

Ein Ibrahim
Senan Abdelqader, Tel-Aviv Students Workshop

Elmidan Market
Sabakh Ighbaria, Yasmin Itamari, Israel Rabinowitz, David Guggenheim

Abu Kazem
Avner Zinger, Adi Noy, Zivia

Iskandar
Yusuf Jabarin, Vardit Tzur Namal, Mervat Essa, Ezri Terezi

Tour Trail
Abed Badran, Yair Engel, Inbar Amado

Design and Production: Sharif Waked
Photography: Umm el-Fahem Art Gallery
Aerial Photo: National Photographic
English Translation: Michal Shatkay
Arabic Translation: Anton Shalhat
Academic Consultant: Dr. Mustafa Kabaha

Pagination of the catalogue runs from right to left, according to the Arabic and Hebrew reading direction.

Umm el-Fahem

Trail Tour

Umm el-Fahem Art Gallery